

Oude taaltoestanden in en om de Nederlanden. Een reconstructie met de inzichten van M. Gysseling als leidraad

Deze bijdrage is in de eerste plaats bedoeld als reactie op de recensies van enkele eigen publicaties over de problematiek van taalgrensgenese en oude taaltoestanden. Tegelijk poogt ze zich kritisch op te stellen tegenover een aantal recente publicaties, onder meer van de auteurs van die recensies zelf.

Centraal staat het 'Keltenvraagstuk', waarbij een inventaris van zorgvuldig geselecteerde Keltische plaatsnamen in het noorden van Gallië het uitgangspunt vormt. De basis voor deze inventaris vormt het materiaal ontsloten door recente publicaties van E. Nègre en vooral van wijlen M. Gysseling, uit wiens onuitgegeven wetenschappelijke nalatenschap ik ook nog bevoorrecht kon putten.

Met name vanaf de jaren tachtig kwam M. Gysseling tot inzichten die haaks staan op de traditionele visies en die de grenzen van het onderzoek op zodanig spectaculaire wijze verlegden dat ze bij sommigen aanleiding gaven tot scepsis en terughoudendheid. Bovendien lijken veel van zijn publicaties nog grotendeels onbekend te zijn.

In het raam van zijn Indo-europees Woordenboek werkte M. Gysseling honderden nieuwe naamkundige verklaringen uit. Uit dat detailonderzoek licht ik beneden wat terzake is.

In noordelijk Gallië was de taalkundige verscheidenheid groot en vooral erg complex. Naast het Keltisch passeren hier dan ook het Germaans en het Latijn de revue, evenals de door M. Gysseling en H. Kuhn veronderstelde substraattaal.

PRAELIMINARIA

In 1996 publiceerde de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde mijn taalgrensstudie *Galloromaniae Neerlandicae Submersae Fragmenta* (GNSF) en naar aanleiding van die publicatie verscheen bij het Davidsfonds in hetzelfde jaar onder de redactie van D. Lamarcq en M. Rogge het boek *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*. Zoals het 'Ten Geleide' aangeeft, was het de bedoeling naast de stem van de linguïst, ook die van de historicus en van de archeoloog te laten horen, wat uiteindelijk tot een 'choc des idées' diende te leiden. De hoofdstukken die ikzelf in dat boek schreef, waren ten eerste gebaseerd op bevindingen uit de GNSF en ten tweede op mijn artikel 'De namen op *-iācum* in het noorden van de Romeinse provincie Gallia Belgica', dat in 1995 in *Naamkunde* verschenen was.

De taalgrens, bedoeld voor breed lezerspubliek, werd meteen na zijn verschijnen in menig tijdschrift gereценсеerd. De GNSF diende te wachten tot ze in *Naamkunde* 32 (2000) besproken werd.

Ruim 6 jaren liggen achter de rug, het ogenblik om even na te gaan wat de boodschap van de recensies is geweest en hoe ze de wetenschap hebben gediend.

In haar geheel genomen is *De taalgrens* vrij positief onthaald, ofschoon de afspraken die uitgever maakte met het PAMZOV-Velzeke, waar het boek in enkele maanden

tot stand diende te komen, stiefmoederlijk nagekomen werden. De foto's die topfotograaf J. Decreton zou bezorgen, beantwoordden noch in aantal noch in kwaliteit aan wat overeengekomen was, getuige de (van op een brug genomen) foto van de Schelde met een binnenvaartuig op p. 181, ter illustratie van de eerbiedwaardig oude grens die deze rivier is geweest : zij scheidde de Menapii van de Nervii, nadien de Romeinse civitates, daarna de bisdommen Doornik en Kamerijk en het Franse en het Duitse Rijk. Doordat alles zeer haastig moest verlopen, liet de eindredactie van genoemde uitgeverij ook storende fouten staan ⁽¹⁾. Aangezien ik de uitgever tot tweemaal toe wees op het ontbreken van de ondertitel bij het kaartje van Noord-Frankrijk (die tegelijk een bronvermelding was) en ik tot mijn verbijstering bij de druk constateerde dat die nog steeds niet aangebracht was, weet ik niet goed wat ik hiervan moet denken. Het boek is nu aan zijn derde uitgave toe en nog steeds is de auteurs niet de kans geboden om kleine en minder kleine fouten recht te zetten.

*Enkele correcties en aanvullingen
bij de GNSF*

Bollenchie in Bevere (GNSF, 179)

Een andere en fonetisch betere kandidaat als bronnaam is Bouillancy, dep. Oise, kant. Betz, Fr., zie C. Wyffels, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319), deel 1. Indices*. Brussel, 1971, 32, n.a.v. eind 13de eeuw (de wezen van) *Boidinus de Bolenchi*/*Bollenchi*.

⁽¹⁾ Zoals 'vroegmiddeleeuwse confrontatie van Germania en Germania' op p. 159.

Realisatie met Picardische demouïllering *-oull-* en Picardische assibilerende *-chy* voor *-cy*.

Heimolijn in Overboelare (GNSF, 222)

Het eerste element is hier wel niet Mnl. *heide*, wel Mnl. *heie* 'de zware houten blok, bij olieslagers in gebruik' MW III 259, dus Mnl. *heimolen* 'olieslagmolen'. Vgl. als plaatsnaam onder meer te Lebbeke Heimolen(straat) (1571-77 *theymeuleken*).

Kanaal in Meldert (GNSF, 448)

Tot de familie van Lat. *canalis* behoort *kaanle*, *kaalne*, *kalle*, dat m.i. ook schuilt in de oude naam van Burgschelde te Oudenaarde, later de naam van de stadswaag: 1305 *van den kaelne*, zie *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 74 (2002), 454.

Kanakkendries in Zarlardinghe en in Zegelsem (GNSF, 267 en 270)

In beide gevallen lijkt het hier te gaan om jongere interpretaties van oudere namen. Het eerste element is telkens het ww. *karnakkelen* 'knakken, toetakelen', vgl. *een gekarnakkelde weg* 'hobbelige weg' bij De Bo 1892, 435..

Kempinne in Meldert (GNSF, 448-449)

Weinig waarschijnlijk is hier *kemp(h)inne* 'mannelijke kempplant' (1556 *met kemp ende kempinne*) in Lindemans 1952, II, 249-250.

(s)Kernier(s)(-) in Sint-Maria-Oudenhove (toevoegen)

1318 kop. 1403 *kernier mersch*, 1338 *upt scherniersvelt*, 1399 *de kernier*, mater. M. Gysseling en J.-M. Schollaert.

De vorm van 1338 suggereert de familienaam Carnier als etymon : < Rom. *carnārius 'slager'. Mogelijk moet men echter voor de oudste vorm van (s)Kernier(s)(-) terug naar een Geraardsbergse familienaam : kort na 1243 *ida de karnires*, mater. M. Gysseling. Hoewel Rom. *carnāriās, pl. f. bij *carnārium 'knekelhuis', het formeel ook kan doen (FEW II 382b), gaat de voorkeur uit naar een Romaanse terreinnaam : *carpināriās 'hagebeukbos'.

Kravaal in Asse (GNSF, 451-453)

Vgl. mogelijk de familienaam Crevals, kennelijk ook aanwezig in de Oudenaardse plaatsnaam 1363 *crawals poortkin*, Stadsarch. Oud., Sted. pachtb. 1363, 1 v°, 2 v°.

Marijve en Nekkernijvestraat in Ronse (GNSF, 236, 238)

Controle op de bron (in het kader van het verzamelen van de bouwstoffen voor het 'Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen') wijst uit dat de lezingen 1450 *de neckernive strate* en 1460 *and neckernivie stratekin* waarop ik steunde, in werkelijkheid luiden : 1450 *de neckerinne strate* en 1460 *and neckerinne stratekin*. Het lemma moet dus zijn : Nekkerinnestraat. Het eerste element stelt de gemoveerde vorm van Mnl. *necker* 'watergeest' voor. In de nabijheid van de bewuste straat vindt men overigens : 1432 *up een stede gheheeten de neckerinne*.

Deze rechtzetting maakt tevens de verklaring van de Ronseese naam Marijve een stuk eenvoudiger.

Neuville in Sint-Blasius- en Sint-Denijs-Boekel (toevoegen)

1406 int goet dat men eet *te nueuile* in de prochie van sente blasis boucle en(de) van sente deniis boucle (een leengoed), Stadsarch. Gent, Keure 18, 2, 69 v°.

Import langs het kanaal van de feodaliteit.

Ninove (toevoegen)

'Romaanse klankevolutie in de naam Ninove (821 kop. ca. 1300 *neonifio*) : Belgisch *neunawion met germanisering tot *neunahwja-, vervolgens romanisering tot *neunafio zoals bij de namen op *-affe*, *-effe* in Wallonië (b.v. Seneffe) en ten slotte nieuwe germanisering met umlautwerking in de 8ste eeuw' (Gysseling 1978b, 12).

Rekordanen te Avelgem en Outrijve (GNSF, 70-71)

Vgl. als familienaam in het necrologium van Eine : 14de eeuw *obitus johanne ... et jo(hannis) ricordane mariti* (gen.), Claeys Bouuaert 1978, 70-71. F. Debrabandere wijst er mij op dat de tekst een nom. *ricordana* suggereert, wat volgens M.-Th. Morlet staat voor 'nagras, etgroen', een toponymisch passende betekenis.

Een repliek op commentaar en kritiek

Gerhard 1997

De eerste vrij uitvoerige bespreking komt uit Vlaams-nationalistische hoek en is van de hand van 'Gerhard' (Gerhard 1997). Gerhard beklagt er zich over dat *De taalgrens* 'niet zelden van een 'Romaanse' vooringenomenheid getuigt' (p. 3). Daar de recensent de taalgrenstheorieën vrij goed kent en de taalgrenssynthese op pp. 1111-1142 in Gysselings TW op verbluffende wijze heeft geassimileerd, zijn een aantal van zijn opmerkingen niet in de wind te slaan. Andere zijn dan weer vatbaar voor discussie (zoals de oorlogshouding van Petri en de interpretatie van diens term *Rückromanisierung*).

Ik begin met datgene wat volgens mij positief is. Het klopt dat bij wat ik als de economisch-culturele druk van

het Romaanstalige zuiden omschrijf, scenario's op het politieke vlak behoorden. Gerhard noemt hier losgehaakte feodale structuren zoals het graafschap Boulogne/Boonen, Artesië en nog andere delen van het middel-eeuwse Vlaanderen zoals Guines en Calais, die sinds de 10de eeuw door de Franse dynastieke expansiepolitiek werden ingepalmd. Deze stelling behoeft precisie. De graafschappen Boonen en Guines werden vanaf Arnulf II weliswaar zelfstandige vorstendommen, maar ze bleven van Vlaanderen afhangen. Men kan zich echter de vraag stellen of het *débaçle* van het Vlaams in Noord-Frankrijk wel met een 'afhaking' en niet met een 'verankering' is begonnen. Zijn het i.p.v. de Franse vorsten niet de Vlaamse graven zelf die de poorten hebben opengezet voor alles wat tot de Romaanse cultuur behoorde? Vgl. de inlijving van het Romaanse Artesië (932), Ponthieu met Montreuil (948) en het hele graafschap Amiens aan de Somme, gebiedsdelen die naderhand afwisselend onder Vlaams en Frans gezag stonden.

Voorts noemt Gerhard de 'Walen en Picarden als geleiders' van de romanisering. De Walen zijn hier te veel aan : het verschuivingsbeeld van de taalgrens zegt voldoende. Daarom heb ik het steeds over de Vlaams-Picardische corridor.

De opmerking m.b.t. de waarde van doubletten bij de reconstructie van taaltoestanden is relevant. Het probleem van de significantie van namenparen en namen in noordoostelijk Luik, Voeren en zuidelijk Nederlands-Limburg wordt echter wel degelijk onderkend in de GNSF, 304-320, met bijzondere aandacht voor het geval Sijpeld-Simplevei. Met Gerhards opmerking kan ik akkoord gaan voor Heugem-Hoin, welke laatste vorm enkel in Luikse bronnen voorkomt. Ook wat de naam

Maastricht betreft, kan ik hem volgen. Op het eerste gezicht verbiedt de Duitse herkomst van vormen als 1051 *masetrieth*, 1135-1180 *masetrith* en 1222 *mastrit* die vormen als 'exoniem' af te doen. Men ziet echter ook de naam van Utrecht, waarvoor geen Romaans geografisch kader kan worden gepresumeerd, in de Keulse bronnen verschijnen als 1159-1169 *uztrith* en elders nog als 1187 *utreit*. Te Keulen blijkt romaniserende redactie dus mode te zijn geweest.

Voor de namen op *-bais* en *-bise* (waarvan helemaal nog niet bewezen is dat ze een verdere evolutie voorstellen) wordt door Gerhard overdreven waarde toegekend aan kanselarijgewoonten. Het enige dat wij met zekerheid weten, is dat *bais* behoort tot de vroegmiddeleeuwse laag : assibilering van *k* vóór *i* en ontbreken van umlaut. Veelal beperken kanselarijgewoonten zich tot het 'geschrevene' (en hebben weinig invloed op het oraal overgeleverde). Het geval Lovenjoel kan hier een uitzondering op vormen, maar volkomen zeker is dat niet.

Wat de verfransing van Waals-Brabant betreft, moet men voor de Vroege Middeleeuwen rekening houden met een dun gezaaide bevolking, onder meer ten gevolge van het toenmalige sterk uitgesproken natuurlandschap van de streek (uitlopers van het Zoniënwoud). In de landnametijd zal men er (oud) Romaans naast (nieuw) Germaans gehoord hebben. Een naam als Walhain B (946 kop. ca. 1070 *walaham*) in het uiterste zuiden illustreert de situatie op treffende wijze : een dorp dat door de Germaanstalige kolonisten 'het Walendorp' genoemd werd (en wel niet 'de nederzetting van Walho', zoals Gerhard voorstelt, want dan was hier **wala* in de gen. sg. verschenen). In zuidelijk Brabant verloopt de verfransing geheel anders dan in Noord-Frankrijk en Henegouwen : ten eer-

ste veel vroeger (*-bais* en *-hain* i.p.v. *-beque* en *-enghien*) en ten tweede 'intern', dus niet ten gevolge van druk van buitenuit. De enige conclusie die men daaruit kan trekken, is dat een numeriek sterker Romaans element er vrij snel een numeriek zwakker Germaans element heeft opgeslorpt. Net zoals in Luik en Limburg, is de zuidelijke zoom van de Germania in Waals-Brabant veel langer Diets gebleven.

De bewering van Gerhard als zouden de Romaanse sporen rond Sint-Truiden het werk zijn van het sterk Romaans beïnvloede (en zo bemande) abdij-scriptorium van St.-Truiden (stichting 662, eerst sterk afhankelijk van het bisdom Metz, pas van 1227 af van dat van Luik) betwijfel ik sterk, zeker op het huidige moment van het onderzoek, d.w.z. zonder microtoponymische gegevens. Samen met Gysseling mag men aannemen dat het hier gaat om een vlug ten onder gegaan vroegmiddeleeuws taaleiland. Metseren en Melveren (te Sint-Truiden) behoorden inderdaad tot het oude goederenbezit van de genoemde abdij zelf, maar wat gezegd van Gorsebroel, Runkelen en Zepperen? En waarom verschijnt de naam van andere allodiale complexen van de genoemde abdij zoals het bos 1292 *Herbrantshovet* (Piot 1870, 390) niet in een Romaans kleedje? Net als de naam Zerkingen, de plaats waarbinnen het domein van van Sint-Trudo ontstond: geen enkele romaniserende vorm.

Hierboven bekleog ik er mij over dat de uitgever de ondertitel bij de kaart van de verfransing van Pas-de-Calais en Nord heeft weggelaten. Voor die kaart krijg ik van Gerhard op p. 6 de volle laag: 'De belangrijkste kaart (blz. 177) is zeer rudimentair. Om te beginnen is er onevenredig met de plaatsnamen geknoeid ...'. In werkelijkheid was het afdrukken van die kaart, een van de

weinige die niet van mijn eigen hand is, een noodoplossing. Ik heb de bewuste kaart overgenomen uit De Vries & Willemyns & Burger 1993 (p. 25), waar ze zelf betrokken was uit deel 1 van de *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* van 1977. Ik merk dat die kaart nu verder dienst doet in Van Uytfanghe 2000.

Gerhard is erg boos omdat ik geschreven heb dat in Frans-Vlaanderen de staatsgrens nagenoeg een taalgrens is geworden en ik aldus achter het illusoire denken een punt heb gesuggereerd. Natuurlijk was dat niet hoffelijk tegenover de mensen die er nog het Frans-Vlaamse dialect spreken en tegenover al degenen die initiatieven nemen ten gunste van de Nederlandse cultuur aldaar. Ik ben aangenaam verrast van Gerhard te leren dat 'het Vlaams ... in zijn geheel ... door de inspanning van velen, net over een dieptepunt op de terugweg is'.

De ondertitel *Van de oude tot de nieuwe Belgen* kan Gerhard evenmin bekoren. Die ondertitel is door het Davidsfonds zelf bedacht en ik vind die ook niet geslaagd, niet zozeer om de zoveelste 'drossem van het Belgische vaatje' die Gerhard ontwaart, maar veeleer wegens het partiële karakter van de behandelde problematiek. Ik herhaal het, zelf diende ik mij voor *De taalgrens* grotendeels te beperken tot het aanpassen van vroegere teksten. Voor meer had ik geen tijd, wat natuurlijk geen excuus is. Scripta manent.

Concluderend. Gerhards opmerkingen getuigen van kennis en scherpzinnigheid. Men moet ze evenwel plaatsen in het strijdende kader van het blad waarin ze gepubliceerd zijn. Dat verklaart tevens waarom het de auteur aan consequentie ontbreekt. Voor de vroege datering van de romanisering van Waals-Brabant (die ik zeker niet opgeef) ontvang ik alle banbliksems, over het oprollen

van het 'Gallo-Romeinse eiland tussen Aalst en Brussel' en de 'grote tweetalige Begische middenzone' (vgl. de traditionele opvatting) wordt met geen woord gerept. Het kan Gerhard een troost wezen dat J.M. Duvosquel in de GNSF uit dezelfde pan een veeg krijgt voor de zwier waarmee hij Komen tot historisch Romaanse bodem uitroept.

Gildemacher 2000

De tweede en derde recensie spitsen zich toe op het voormiddeleeuwse luik van *De taalgrens*. Omdat ze tevens de eigenlijke aanloop vormen tot het tweede deel van deze bijdrage, handel ik hier eerst over de vierde bespreking. Daarop maak ik tevens van de gelegenheid gebruik om enkele punten uit een recent Frans taalgrensboek aan te snijden : Simmer 1995.

Gildemacher 2000, de minst bescheidene van de vier besprekingen, focust zich op de GNSF en is van de hand van de hoofdredacteur en huisrecensent van *Naamkunde*, K.F. Gildemacher uit Leeuwarden. Zijn pennenvrucht had probleemloos dezelfde titel kunnen dragen als die van het onding waarmee de Duitser H. Kaufmann in 1961 M. Gysselings TW bestookte : *Namenforschung auf Abwegen. Methodische Bemerkungen ...* Bad Kreuznach. Van Kaufmann wordt gezegd dat hij niet met inkt, maar met vitriool schreef.

Van een bespreking die vijf jaar na de publicatie komt, verwacht men een en ander. Naar constructieve kritiek zoekt men echter tevergeefs. Mogelijk heeft dat te maken met het feit dat de recensent een volslagen leek is in het Romaans, wat hij overigens ruitertlijk toegeeft. Maar een leek is hij eveneens in het taalgrens onderzoek in het algemeen, wat pijnlijker is voor iemand die een boek over

dat onderwerp wil beoordelen. Daarom richt hij zijn pijlen op 1. de titel, 2. de methodologie en 3. de probleemstelling die zou ontbreken. De toon is meesmuilend en bijwijlen onwaardig. Bovendien komt K. Gildemacher intellectueel oneerlijk uit de hoek. Zo citeert hij mijn formulering aangaande de umlaut en meent die te moeten hekelen, wat zijn recht is ⁽²⁾. Erger is dat hij die formulering misbruikt om te suggereren dat mijn (voor de leek inderdaad niet gemakkelijke) hoofdstukken over een aantal Romaanse taalevoluties een monstrositeit zouden zijn. Deze hoofdstukken zijn bedoeld als inleiding op en tegelijk als toelichting bij de verklaringen van de plaatsnamen. Niet enkel deze inleidende hoofdstukken wil hij de lezer uit het boek laten scheuren. Ook de corpora over b.v. Zuidoost-Vlaanderen en Overmaas en Limburg zijn voor hem verspilling van inkt en papier. Precies omdat men in die regio's veel beter gedocumenteerde taalcontactsituaties aantreft, is de beschouwing ervan een bijzonder geschikt hulpmiddel bij de studie van de toch wel erg complexe situatie van de Romaanse taalvlek in West-Brabant. M.b.t. de probleemstelling en -oplossing, die hij maar niet weet te vinden verwijs ik hem naar p. 1, p. 17, pp. 551-555 en de synthese op pp. 558-559 (Nl.), pp. 565-566 (Eng.), pp. 571-572 (D.) en pp. 577-578 (Fr.) of kwist ik hier met kaars en bril?

Dat de recensie wel degelijk K. Gildemachers mogelijkheden te boven gaat, bewijst het gemak waarmee andere auteurs wel degelijk de boodschap van het boek hebben gesnapt. Ik beperk mij tot het citeren van J. Kruijsen in

⁽²⁾ Ik bedoelde hier : alle vormen van umlaut zijn in wezen nivelleringen en een resem van dat soort fenomenen laat een klanksysteem niet onberoerd ; ik had het hier over de vormen van zgn. primaire umlaut zoals vóór *n*, *m* + cons. of vóór *i*, vóór *a* en de bekendste van allemaal, *a* > *e* en *u* > *y* vóór *i*, *j*. Algemeen tijdskauder : de eerste acht eeuwen van onze jaartelling.

Nederlandse Taalkunde 99, 274-276. Deze auteur begrijpt dat mijn visie op de oorsprong van West-Brabantse Romaanse taalenclave haaks staat op die van M. Gysse-ling, die op p. 1141 van zijn TW en ook elders voor dat gebied Laatromeinse wortels poneert. Ze doet restitutie aan de superstraattheorie van Lindemans, wiens toponymische verklaringen ik dan weer bijna zonder uitzondering diende te reviseren.

Een andere handigheid van Gildemacher bestaat erin het voorbehoud dat ik zelf had gemaakt, voor te stellen als het zijne. Zo heb ik zelf duidelijk gezegd dat de structuur van het boek ongewoon is : een zwaar beladen wagen die – in weerwil van de ongelijk verdeelde last – zijn bestemming wil bereiken.

Volgens Gildemacher zijn de kaarten ‘te oppervlakkig of te gedetailleerd’. Hij moet zeggen wat hij precies met ‘te’ bedoelt. De kaarten op macro-niveau zijn impressiekaarten. De kaarten over de bestudeerde regio’s zijn zo gedetailleerd mogelijk opgevat. Een auteur als wijlen A. Verhulst heeft de impressiekaarten in zijn publicaties overgenomen : *Settlement and field structures in continental North-West Europe from the ninth to the thirteenth centuries*, *Annual report [of the] Medieval Settlement Research Group* 13, 1998, 6-13.

‘Enthousiasme, fantasie, creativiteit en soms gewoon geklets, larie’ doet Gildemacher vermoedelijk slaan op mijn onderzoek naar de herkomst van wat ik de Romaanse ‘pilotnamen’ van Asse en omgeving noem (pp. 541-554). Ik kan hier volstaan met een verwijzing naar het voorbehoud dat ik telkens gemaakt heb waar het wenselijk voorkwam. Aan dat voor Gildemacher vermaledijde epistel brei ik overigens meteen het volgende stukje.

Als promotoren van de door Romaanse plaatsnamen gemarkeerde 'kolonisatie' heb ik de hertogen van Brabant gepostuleerd. Daar de hertogelijke titel pas – via die van landgraaf van Brabant, in 1086 opduikend – ingesteld werd in de 12de eeuw, had ik het hier beter (nog) gehad over 'de graven of het huis van Leuven'. En 'toenmalige machthebbers in Brabant' was nog voorzichtiger geweest. Recent onderzoek heeft de soevereine rol van de graven van Leuven in het West-Brabant van de 11de eeuw immers sterk gereduceerd, net als hun rol in de stichting van de abdij van Affligem, die dan veeleer aan de Lotharingse paltsgraaf, afstammend van het geslacht van Ardennen of van Verdun, zou toekomen. Deze visie, ontwikkeld door F.J. Van Droogenbroeck (Van Droogenbroeck 1999, nu verder uitgewerkt in een tweede, nog niet gepubliceerde studie, Van Droogenbroeck 2002, waaruit ik hieronder naar believen mag putten), kan ons dichter brengen tot het begrijpen van de geografische herkomst van (een aanzienlijk deel van) de Romaanstalige 'kolonisten' zoals die zich laat aflezen in de spiegel van namen zoals Asselier, Doment, Kespier en Verduin.

Eerst een woord over de graven van Leuven. Bij de dood van hertog Otto in 1006 kwam Lambert I van Leuven in het bezit van een deelgraafschap uit de gouw Brabant op de westelijke oever van de Dijle. Zijn ene zoon, graaf Hendrik I van Leuven (1015-1038) sloeg al munt te Brussel en zijn andere zoon, graaf Lambert II van Leuven bevorderde er verder de oprichting van het Sint-Godelekapittel in 1047, bevestigd in 1072. Het genoemde graafschap blijkt zich evenwel slechts tot de Zenne te hebben uitgestrekt, ondanks het feit dat het Leuvense geslacht ten westen van deze rivier in de 11de eeuw heel

wat eigengoed bezat. Dat eigengoed lag geconcentreerd in de streek van Asse : 1. 30 mansi of ca. 450 ha te Asse zelf, (kennelijk) vóór 1015 verkregen door een ruil met Herman van Ename en zijn broer Godfried de Kinderloze, tegen evenwaardige goederen te Buvrinnes; 2. het bos Asserhout B (1047 kop. 12de eeuw *hascreold*, TW, 75), op de grens van Affligem, Asse en Meldert, waaruit al in 1047 5 mansi of ca. 75 ha ten gunste van het Sint-Goedelekapittel werden afgesplitst; 3. het complex waarop de abdij van Affligem werd opgericht, dat zich in 1084 in gedeeld bezit van de twee oudste zonen van Hendrik van Leuven en paltsgraaf Herman II bevond. Deze toestand van onverdeeldheid suggereert dat het laatstgenoemde eigengoed van gemeenschappelijke voorouders verkregen was : Lambrecht II van Leuven was gehuwd met Oda, Hendrik I, de vader van paltsgraaf Herman II, met Mathilde. Beide dames waren dochters van hertog Gozelo I van Lotharingen.

De paltsgraven waren sinds de Merovingen hoogwaardigheidsbekleders die als behoeder van het rijks- en koningsgoed optraden. Onder de Karolingen kregen zij uitgebreidere ministeriële taken en onder keizer Otto I werd het ambt zelfs een tegengewicht tegen de hertogen, tegen wie ze te gepasten tijde werden ingezet. Zo voerde paltsgraaf Otto (+ 1047) de keizerlijke legers aan tijdens de opstand van Godfried met de Baard (1044-1045) en onderhandelde paltsgraaf Hendrik I (+ 1061) voor de keizer bij de vredesbesprekingen met Boudewijn V van Vlaanderen te Andernach (1056-1059) na de onderdrukking van de rebellie van Godfried met de Baard en Boudewijn V, die van Brabant een bestuurloos gebied hadden gemaakt.

De intern-linguïstische chronologie van de plaatsnamen doet het aantrekken van 'kolonisten' situeren in de

tijd van stabilisatie na het genoemde vergelijk. Hun herkomstgebied laat zich op zowel semantische als historisch-fonetische gronden toewijzen aan het oosten en zuidoosten van België en aangrenzend Lotharingen.

Al het bovenstaande maakt het verleidelijk het aantrekken van 'kolonisten' toe te schrijven aan de naar de streek tussen Dender en Zenne lonkende graaf Lambert II van Leuven (1041-1054/1063), die zoals gezegd via zijn echtgenote Oda van Ardennen daar heel wat allodiaal goed bezat. Mogelijk nam hij dat initiatief samen met zijn neef paltsgraaf Herman II, die op dat ogenblik in dat stukje rijksgebied het landsheerlijk gezag waarnam en er eveneens eigengoed bezat. Van een beperkt aantal complexen met een Romaanse naam is het allodiale statuut bekend (zie GNSF, 521-522 met onder meer Asselier). Van heel wat meer complexen met een Romaanse naam is echter het feodale statuut bekend, waarachter dan weer een allodiale oorsprong mag worden vermoed⁽³⁾. Zoals ik uitvoerig heb toege-

⁽³⁾ Uit Affligemse bronnen (ed. in de *Fontes Affligemenses*) en uit het leenboek van de heer tot Asse uit 1440 (RA Brussel, Rekenkamer, I-008-45733; integrale transcriptie van de hand van Fl. De Smedt uit Asse, die ze vriendelijk ter beschikking stelde) deelt Fr. Van Droogenbroeck mij de volgende m.b.t. de hier behandelde problematiek relevante gegevens mee. Voor Meldert : Doment was een leengoed van Affligem (zie leenboeken 15de eeuw, passim in het *Liber feudorum Affligemensis*, uitg. *Fontes*, nr. 16); Nievel (met als 'brongemeente' Neuville-en-Verdunois, liever dan Noville bij Bastogne), te Meldert alleszins leengoed van hertog Godfried I (1160 *apud Nouille, omne feudum suum, quod de me tenebant*, Cart. d'Afflighem, 169); Mutserel, Labeurs en Floreie te Doment, alle onder het leenhof van Affligem. Voor Asse : Asselier als allodium (zie hierboven), met verder een resem leenmannen en zelfs een meier van de heer tot Asse (op zijn beurt leenman van de hertog), allen met *van anselier* als achternaam, en voorts 1443 *int velt neven Anselier* (*Fontes*, nr. 16, p. 1, p. 38), wat impliceert dat Affligem ook leengoed bezat grenzend aan Asselier; Kespier, waar Affligem geen leengoed bezat, maar wel cijnsgoed, dat echter evengoed een deel van het oude dotatiegoed kan zijn geweest; Pissotte, met een molen verschijnend in het leenboek van de heer tot Asse; Morette, leengoed van de heer tot Asse. Baiol, Ronkier, Rotinkam en Verduin ten slotte komen niet voor in het leenboek van Asse, maar liggen wel geconcentreerd te Asbeek waar dan weer heel wat hertogelijk leen- en allodiaal

licht (GSNF, 526-532), situeert een aanzienlijk deel van de terreinen met een Romeaanse plaatsnaam zich niet op de oudste akkercomplexen, maar in sectoren van oud natuurgebied met voor de landbouw weliswaar zodanig aantrekkelijke bodemkenmerken, dat ze zich al in een vrij vroeg stadium (10de-11de eeuw) leenden tot ontginning en blijkbaar in 1086 (of vroeger) tot inpassing in een mansuskadaster. Krachtens het wildernisregaal stond het daar de genoemde familie onbeperkt vrij gronden in cijns uit te geven.

F. Van Droogenbroeck hecht persoonlijk meer geloof aan een dirigistische opvatting, die tevens gestoeld gaat op een vroegere datering. Hij acht het vreemd dat, indien de graven van Leuven aan de basis zouden liggen van nieuwe ontginningen in West-Brabant, zij 'kolonisten' zouden hebben aangetrokken uit een gebied dat helemaal aan hen niet ondergeschikt was. Daarom denkt hij veeleer aan de graven van Ardennen zelf, onder wie het graafschap Verdun en de vallei van de Semois tussen Bouillon en Aarlen (waar de concentratie van voor Asse en Meldert model staande dorpsnamen precies het grootst is) tot 1045 ressorteerden. Met name hertog Gozelo I, naar wie hierboven al een spoor getekend is, komt in aanmerking. Deze laatste stierf vóór 1044 en was de laatste graaf van Verdun die elders in Brabant allodiaal en soeverein aanwezig was. Mede op grond van dat laatste gegeven acht F. Van Droogenbroeck de kans heel groot dat de Romeaanse naamgeving in West-Brabant dateert uit de vreedzame periode voorafgaand aan de genoemde sterfdatum.

goed aansluit : het complex Borgstad, de molen en de hoeve van Asbeek en het al genoemde Asselier.

*Simmer 1995 en 1998*²

In 1995 (herdruk 1998) publiceerde de Franse linguïst en archeoloog A. Simmer een merkwaardig boek over de taalgrens in Lotharingen. Het concept is multi-disciplinair en daarmee wil de auteur, zoals de ondertitel zegt, een aantal mythes doorprikken voor een taalgebied dat de wisselvalligheden van de geschiedenis beslist niet gespaard hebben. In het bijzonder wil de auteur een definitieve streep trekken onder 'les idées reçues qui encombrent encore l'histoire régionale et qui ont relégué la Moselle au rang de sous-produit d'une conquête germanique extérieure'. Hiermee viseert hij de traditionele theorie van de Frankische kolonisatie, die volgens hem een fictie van de historiografie is. Verder is de Romeinse beschaving voor hem niet meer dan een vernislaag, wat hem voor zijn gebied in de Vroege Middeleeuwen doet concluderen tot 'la superposition de la romanité sur un substrat populaire gallo-germanique et non pas la superposition d'un germanisme d'envahisseurs sur la civilisation gallo-romane'. De taalgrens heeft dus haar wortels in de Romeinse tijd (toen volgens A. Simmer niet enkel de namen op *-(i)ācum*, maar tevens die op *-ingen* geofficialiseerd werden, p. 236). Voor dat rebelse standpunt wordt het boek op de omslag omschreven als 'une petite révolution scientifique pour l'espace mosellan, dont la spécificité est enfin reconnue'. Zo is perfect voldaan aan het Lotharingse adagium waarmee het boek besluit: *Français ne puis, Allemand ne veux, Lorrain je suis*.

Met het in rekening brengen van een sterke inheemse onderstroom (vgl. 'gallo-germanique') komt A. Simmer in de buurt van de conclusie van Van Loon & Wouters 1994: een taalgrens met preromeinse predisposities. Zelf kwam ik tot de bevinding dat de Germaans-Romaanse

taalgrens in haar gehele omvang zich voordoet als het resultaat van het terugplooiën van de *Limes* of Romeinse grensverdediging, tot waar de inburgering van het Latijn volop aan de gang was. Van die toestand is de *Mosella romana* als relictgebied dan de kroongetuige (In Simmers concept is dat gebied begrijpelijkerwijs veeleer een obstakel is, zie p. 102). Bij dat terugplooiën zijn diverse scenario's te onderscheiden, die op hun beurt chronologische verschilpunten vertonen. Aan de Romaanse kant speelde de progressieve sterkte van een 'Romaans blok' met een uitgesproken demografische factor een niet te onderschatten rol. Dat neemt niet weg dat in Simmers opvatting een stuk waarheid zit. Dat de taalgrens in Lotharingen vroeger dan b.v. in Vlaanderen vorm had gekregen, wordt zelfs gesuggereerd door een vergelijking van de twee kaarten in Gysseling 1981a (pp. 102-103). De eerste kaart (situatie 2de-3de eeuw) toont voor Moezel + zuidelijke Rijnprovincie enkel niet-Germaanse klankstand, de tweede (4de eeuw) (mogelijk) een ingezette germanisering op een afstand ten oosten van de Moezel. Hieruit zou voor Lotharingen tot een prille taalgrens in de Laatroomeinse tijd kunnen worden geconcludeerd.

A. Simmer merkt op dat de taalgrens in Lotharingen perfect coïncideert met de grenzen van oude kerkelijke indelingen : aartsbisdommen, bisdommen, aartsdekenaten en dekenaten, die dan weer teruggaan op Romeinse structuren zoals *civitates* en *pagi*, vgl. 'la frontière linguistique, qui épouse, avec une stupéfiante précision, le tracé des archidiaconés' (p. 224). Voor Lotharingen kan dat kloppen, maar als men die gelijkstelling extrapoleert naar België, zou men hier uitkomen op een verdeling van het territorium in oost en west i.p.v. in noord en zuid : de grens tussen de Romeinse provincies *Germania Inferior*

en Belgica II als gangmaker! Verdere details voor België en Noord-Frankrijk onderstrepen het precaire van dat soort veralgemeningen nog meer. Ten eerste de gouw-grenzen (zie voor een kaart Gysseling 1978a, 27a) : de vroegmiddeleeuwse taalgrens dwarst de Brabantgouw, de Haspengouw en de Terwaangouw geheel en al. Ten tweede de dekenaten. Neem het dekenaat Chièvres (= de oostelijke helft van de gelijknamige *comitatus* (graafschap) van de *pagus* (gouw) Brabant (Moreau 1947, kaarten Ia en II, nr. 11). In de Vroege Middeleeuwen vindt men in dat gebied een (ruim) zuidelijk Romaanssprekend en een (kleiner) noordelijk Germaanssprekend gedeelte, dat precies in de loop van de 9de-10de eeuw de weg van de romanisering opging. Wat de totstandkoming en inrichting van de dekenaten in algemene zin betreft : ze lijken pas in de 9de-10de eeuw ingesteld te zijn en blijkbaar bij wijze van (her)groepering, onder meer op basis van taaltoestanden. Voor die periode kan Simmers theorie wel vingerwijzingen bevatten.

Michel 1997

De tweede en derde bespreking komt uit de hoek van auteurs die de rol van het Keltisch in de Lage Landen willen (re)valoriseren, want na de publicaties van Gysseling en Kuhn heeft 'het Belgisch' resp. 'de taal van het Noordwestblok' het pan-Keltische of bijna-pan-Keltische concept ernstig in het gedrang gebracht : Michel 1997 (+ Loicq & Michel 1996) en Toorians 1997a (+ Toorians 1997b, 1998, 2000a, 2000b, 2001 en Schrijver 1995, 1996, 1999 en 2000). Exemplarisch voor de ijver waarmee ze opkomen voor de Keltische roots van het noorden is de eenzijdige interpretatie van een tekst op een plaatje van goudblik, dat in 1989 bij de opgraving van een Gallo-Romeinse tempel te Baudecet bij Gembloers werd gevon-

den : eindelijk een Keltische tekst voor het noorden, zo blank gebleven op de kaart op p. 90 van Lambert 1994. Een Keltisch vol enigma's, maar blijkbaar meer enigma's dan Keltisch, want P.-Y. Lambert, een van de grootste autoriteiten op het gebied van het continentale Keltisch, houdt het in de *Receuil des inscriptions gauloises* op een Griekse tekst uit de sfeer van een Oosterse mysteriecultus, het zoveelste bewijs dat het orfische element in de Gallia Belgica van de 2de eeuw wortel had geschoten, zie Lambert 2002a, 309-312 : *L-109 : Baudecet à Gembloux (Belgique).

Ik begin met Michel 1997, waarvan de slotwoorden m.b.t. *De taalgrens* luiden : 'une belle occasion manqué', waarmee hij bedoelt dat in *De taalgrens* de resultaten van de door hem en J. Loicq geschreven *Esquisse* nog niet opgenomen zijn. Graag onderschrijf ik deze conclusie, maar wijs er meteen op dat beide publicaties dateren van 1996. Meer, zoals ik hierboven al zegde, komen de meeste bouwstoffen voor mijn bijdragen in *De taalgrens* uit een artikel dat in 1995 verschenen was : Van Durme 1995. Verder had men kennis kunnen nemen van Van Durme 1994, waar ik onder meer afstap van de vroege datering van de namen op (-in)īācas, die ik in 1983 verdedigd had (Van Durme 1983), in het spoor van M. Gyseling 1981a.

Tot mijn spijt constateer ik dat de auteurs voor België nog steeds ongenueanceerd omspringen met de wetten van het fysische determinisme : het vruchtbare zuiden t'gov. het barre noorden, met uiteraard repercussies voor de genese van de taalgrens. Minder gunstige bodempredisposities gelden weliswaar voor de Kempen en de Kuststreek, maar zeker niet voor de grote rest van de 'territoire actuel du néerlandais'! In het grootste deel van

Vlaanderen gebied sprak men in de Romeinse tijd overigens het Latijn, zo goed als in het huidige Franstalige landsgedeelte. Veeleer definieer ik de taalgrens als een tegenstelling tussen 1. een blok van Romaanstaligen dat progressief versterkt werd door de immigratie van naar taal ontaardende Germaanstaligen (zoals de *laeti* die zich ten zuiden van verdedigingsassen gevestigd hadden) en 2. nieuwe Germaanstalige kolonisten ten noorden van die assen.

Aan het onderscheid tussen niet-IE, paleo-IE en IE heb ik mij niet begeven. 'Spreken van oude Belgen alsof het jonge kerels zijn' leek mij voorbarig en ik heb mij beperkt tot het uitdrukken van mijn bewondering voor wie dat wel kan. M.b.t. dat punt hier dan toch het volgende.

Bewaart de namenvoorraad van het noorden van Frankrijk en de Nederlanden sporen van niet- of pre-IE? Aan die vraag besteedt de Franse toponymische literatuur ruime aandacht (vgl. 'lithische' lexemen zoals *kar* en *pal* : *lap*, Meid 1991, 39; zie echter hiertegen en pro een IE **(s)kar-* 'ruw, hard', waarvan **(s)karak²*- en **(s)kar-u-* 'steen, rots' Anreiter & Haslinger & Roeder 2000, 122) en dat hoeft ook niet te verwonderen als men de (verhelderende) kaart van de mogelijke niet-IE talen in Europa in Zvelebil & Zvelebil 1988 bekijkt : een zuidelijk blok met het Aquitaans, het Baskisch (de enige survivor), het Iberisch, het Ligurisch, het Etruskisch en het Retisch, dat door een grote IE middenzone gescheiden wordt van een noordelijk niet-IE blok met onder meer het Laps en het Fins.

Met de interpretatie van dat kaartbeeld hangt ook de visie op de oorsprong van het IE zelf nauw samen. De klassieke opvatting met M. Gimbutas als protagoniste

houdt het bij een migratiegolf vanuit westelijk Centraal Azië, die omstreeks 4000 v. Chr. in de centrale middenzone alles wegwiste wat niet-IE was. Dit is de zgn. Koergan-cultuur : agressief met het paard als instrument, patrifocaal en hemelsgericht. Hiertegenover plaatste C. Renfrew een heel ander model : de neolithische akkerbouwcultuur die zich vreedzaam, aardgebonden en 'intern-Europees' ontwikkelde vanuit Anatolië in het huidige Turkije, al vanaf ca. 7000 tot 4000 v. Chr. Hoewel deze tweede theorie nog door velen als controversieel wordt beschouwd, krijgt ze nu steun uit de hoek van de archeologie en de genetica. Zie hierover Renfrew 1987, Zvelebil & Zvelebil 1988, Mallory 1992, Meid 1991, 34-38 en Haywood 2001, 28-29.

De theorie van het niet-IE substraat vindt voor onze gewesten verdediging bij geleerden zoals H.K. Cowan (Cowan 1971, 1974 en 1976) en H. Kuhn, die in de westelijke sector van zijn Noordwestblok pre-IE elementen aantreft zoals *alusta-* (vgl. de naam Aalst op diverse plaatsen) (Kuhn 1972, 269).

Terecht wijst Michel erop dat het niet de Eburones, maar de Atuatuaci waren, die zich beriepen op hun afstamming van de Cimbri en Teutoni en al even terecht stelt hij dat Lat. *pater* de klemtoon op de eerste syllabe draagt.

Een klein detail nog i.v.m. voetnoot (2) op p. 232 van de recensie : de 'tumulus' van Roborst (Atlas top. Belg., G.N. 1993, carte 98) is in werkelijkheid een middeleeuwse mote. Ik heb die trouwens zelf archeologisch onderzocht en daarover bericht, zie Van Durme 1986b, 111.

De bewering dat alle namen van volksstammen en de ca. 20 in België uit de Oudheid overgeleverde toponiemen, op uitzondering van de namen Maas en Theux, Kel-

tisch zijn (voor de lijst : Loicq & Michel 1996, 362 en Michel 1997, 237 : 'tous sont celtiques') is vrij gratis in het licht van de talloze studies van M. Gysseling en verder van wat ik in 1995 zelf over die materie schreef. Het heeft blijkbaar allemaal niet volstaan om aan te tonen dat een prehistorische naam enkel het predicaat Keltisch verdient als hij een of meer elementen bevat die zich qua verspreiding tot de bekende Keltische gebieden beperken en hij het liefst ook nog Keltische klankevolutie vertoont.

Loicq & Michel 1996

De *Esquisse* van J. Loicq en J.-H. Michel is zeer helder en overzichtelijk opgebouwd en reikt heel wat belangwekkende gegevens aan. Het geografisch kader waar de auteurs voor opteren, is de huidige staat België, met het accent op Wallonië (zodat de titel wat misleidend kan overkomen). Te verkiezen boven het kader 'België', was de omschrijving van het TW (al dan niet met weglating van de Duitstalige gebieden) geweest. Voor de Romeinse periode (vgl. *Esquisse*, p. 364-368) had dat gebied b.v. opgeleverd : (naast *castra*) *castellum* : Cassel N (eind 3de eeuw *a castello*); *finis* 'grens', b.v. Fins N (1066 *fins*) en overigens ook 1222 *fins* bij Neufchâteau-Bastenaken LX (TW, 357); (naast *templum*, *templowium* en *templawus*) *fānum* Famars N, Fampoux PC en ca. 365 kop. 13de eeuw *Levefano* U; abstracta zoals *concordia* 'eendracht', de oude naam van Weissenburg/Wissembourg, en *divitia* 'rijkdom' Deutz o. Keulen NR, *trājectus* 'veer' Maastricht NL, Utrecht U, Tricht G, Trith-Saint-Léger N⁽⁴⁾. Verder Serskamp OV (1148 kop. 13de eeuw *cers-*

(⁴) Hierbij behoort niet : Kwatrecht o. Wetteren OV (1295 *quatatracht*) 'quad of klein Atrecht/Arras', TW, 71.

camp) 'veld met kersenbomen' en Kirskamp o. Velbert NR. Tot de Latijnse appellatieven in plaatsnamen wordt doorgaans gerekend : *baculiolum, bij *baculum* 'stok, paal > palissade' : Bailleul N, Bailleul-sur-Berthoult PC, Beloeil H, Bailleul = Belle N, Denderbelle en Schellebelle OV, maar in de *Esquisse* verkiest men (een allesbehalve zeker) Kelt. **balio-* 'stad' (zie over het element *baculiolum GSNF, 410); hiernaast, wellicht uit het grondwoord Lat. *baccilum*, alle namen van het type Baisy-Thy B, Baisieux H. Een aparte categorie vormen namen van belangrijke steden genoemd ter ere van leden van de Romeinse keizerlijke familie : 1. naar Caesar Octavius, die in 27 n. Chr. de titel Augustus 'doorluchtig' aannam : Trier RH (44 kop. 10de eeuw *augusta*, TW, 977) en Oust-Marais So (1160 *austa*, TW, 781); 2. naar M. Ulpus Traianus, keizer 98-117 : Nijmegen G (1ste-4de eeuw *Vlpia Noviomagi*, TW, 742) en het omstreeks 100 door hem gestichte Xanten NR (122 *Vlpia Traiana Oberger-n(orvm)*, TW, 974) en 3. naar Iulia Agrippina (Lat. *agrippa* 'met de voeten vooruit ter wereld gebracht'), er in 15 n. Chr. in het veldkamp van haar vader Germanicus geboren, de latere echtgenote van keizer Claudius en de moeder van Nero : het in 38 v. Chr. gestichte oppidum Ubiorum, dat in 50 n. Chr. een kolonie met Italiaans statuut werd, Keulen NR (77 kop. 11de eeuw *colonia agrippiniensis*, TW, 569). Tot deze laag behoort ook het Lugdunum in Nederland, zie hieronder.

Ik heb hierboven al gezegd dat de beoordeling van de zeer oude laag nog steeds meer vraagtekens oproept dan oplossingen brengt en volsta met een verwijzing naar Cowan 1971; 1974, met voor de naam Doornik het niet-IE **taur(n)-*, *tur(n)-* 'hoogte' en naar Loicq 2000, met

pre-Latijns **tur-no-* 'hoogte', waarover M. Gysseling (hieronder) dan weer een andere opvatting heeft.

Wat de namen op *-apā*, *-apō* betreft (vgl. p. 285 : L'héritage celtique dans la toponymie. Genappe, Jemeppe) : het gaat hier in werkelijkheid om een substraatsuffix, dat blijkens het onderzoek van H. Dittmaier (Dittmaier 1955) vooral voorkomt in de van oudsher niet-Keltische gebieden zoals Noordwest-Duitsland en de Nederlanden, met weliswaar uitlopers tot diep in Frankrijk. In samenstelling met het substraatwoord *ganu-* 'mond, monding' doet het suffix wat archaisch aan : Gennep, Jemappes, Jemeppe, Guémappe, Gemaches. Zoals in de naam Venep, is in veruit de meeste *-apa-*toponiemen het eerste bestanddeel Germaans (Gysseling 1975, 1-2).

Een ander (onverschoven) substraatsuffix is *-ik-*, *-uk-*, *-ak-*, met een nieuwe levensadem : Keltoromeins *-āk-*, waarover hieronder.

Knap is het hoofdstuk over de Keltische bewoningsnamen. Enkele kleine aanmerkingen hierbij.

Hoewel het verschil tussen 'Keltische plaatsnaam' en 'naam op basis van een Keltisch leenwoord (gallo-lat.)' in algemene zin wordt onderkend, dien ik erop te wijzen dat evengoed in de Romeinse tijd en zelfs in de Vroege Middeleeuwen thuis kunnen zijn : *brogilo-*, *cassano-* en *wabra*, dit laatste als (moeras)bosnaam frekwent in het Moezelgebied en aansluitend oostelijk België, bij zover dat M. Gysseling hier een prehistorisch substraatwoord op basis van IE **g^uebh-* 'waggelen' IEW 1114 presumeert (waarvan hij eveneens *gaver* afleidt; Keltische evolutie van *g^u-* zou *b-* hebben opgeleverd, Germaanse evolutie *kw-*) (Gysseling 1975b, 3). Voor *wabra* merkt Kuhn van zijn kant op dat het woord in de bekende Keltische talen ontbreekt (Kuhn 1968, 319), wat klopt, getuige de

ligging van Wavrans-sur-l'Aa, Wavrans-sur-l'Authie, Wavrans-sur-Ternoise : alle PC. Ook Cowan verwerpt Keltische oorsprong en stelt pre-IE origine voor (Cowan 1974, 255).

Bij de namen Boulogne en Boulogne-sur-Mer gaat het veeleer om vernoeming naar Bologna in Italië; Thuin kan, lettend op het suffix *-inium*, in oorsprong geen Keltische naam zijn, wat niet wegneemt dat het een Keltische persoonsnaam bevat.

De namen Haine, Hoei, Houille zijn schoolvoorbeelden van zowel vocalisch als consonantisch gegermaniseerde prehistorische namen (Gysseling 1975, 2). Ze behoren dan ook tot de duidelijkste tekens van de germaniseringsgolf uit de tweede eeuw vóór onze jaartelling, waar M. Gysseling en H. Kuhn over gepubliceerd hebben en waar nu ook J. Van Loon en A. Wouters de bevestiging van gebracht hebben door Germaanse ablautvariatie in de riviernamen van het Zennebekken aan te voeren (Van Loon & Wouters 1991).

Toorians 1997a

De derde bespreking is van de hand van L. Toorians, die over *De taalgrens* 'niet erg tevreden' is, wegens 'het grote mankement... dat er nauwelijks taalkunde in wordt bedreven'. Voorts ergert de auteur zich aan de wijze waarop met het begrip 'etniciteit' wordt omgesprongen. Vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw is dat begrip inderdaad het voorwerp van een controverse geworden. Ik beperk mij hier tot de confrontatie van L. Toorians' definitie van het begrip (Toorians 1997a, 236-237) met de regels 4-14 op p. 64 van het onder zijn redactie uitgegeven boek *Kelten en de Nederlanden van prehistorie tot heden* (Toorians 1998). Verder kan men

alleen maar zijn stelling beamen 'dat wij ons hooguit kunnen afvragen of er ooit Germaanse en/of Keltische talen werden gesproken (in de Nederlanden)'.

Verder heeft L. Toorians het moeilijk met 'het door-trekken van de taalgrensevolutie binnen de Belgische staat tot de recente tribulaties', tot de strijdpunten van de Vlaamse beweging dus. In Gerhard 1997 luidde het helemaal anders, onder meer op p. 8 : 'Met zoveel cynische ijver tot zelfuitschakeling [als Vlaming] blijft het [boek] flagrant bezijden de waarheid en dus beneden de 'wetenschappelijkheid''. Het meest van al is L. Toorians gebelgd over het feit dat het boek grotendeels steunt op 'de hypothese die Maurits Gysseling opstelde over het ontstaan van die grens'. Deze schitterende synthese, die overigens alle andere overtreft en nog lange tijd zal blijven overtreffen, is het bevattelijkst uiteengezet in *Twintig eeuwen Vlaanderen* en in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Gysseling 1978a en Gysseling 1981a). Dat niet elkeen de mening van M. Gysseling deelt, heb ik meegedeeld in publicaties bedoeld voor een wetenschappelijk publiek (zoals Van Durme 1994). In een vulgariserend bedoeld boek als *De taalgrens* achtte ik er goed aan te doen mij te beperken tot wat (volgens mij) onze kennis echt vernieuwd heeft en dat zijn precies de inzichten van M. Gysseling, die de Belgische Kelten uit de Vlaamse schoolboeken alvast een zoveelste optreden besparen.

Toorians 2000a en 2000b

In zijn boek *Keltisch en Germaans in de Nederlanden* (Toorians 2000a) zet L. Toorians zijn eigen visie uiteen. Het boek begint met een overzichtelijke schets over Keltisch en Germaans in de behandelde periode en bevat heel wat methodologische overwegingen. In de bibliografie bij het (overigens knappe) hoofdstuk over de Neder-

landse plaatsnamen die uit de Romeinse tijd zijn overgeleverd, mis ik onder meer de publicaties van B.H. Stolte (Stolte 1963 en Stolte 1964) en van H.K.J. Cowan (Cowan 1971; 1974 en Cowan 1976), waar veel van de door L. Toorians besproken namen aan de beurt zijn en waar vaak gepeild wordt 'achter' het Keltische uiterlijk van namen. Zo de verwerping van *-kw-* > *-p-* na vergelijking met Ptolemaeus' *Manapioi* in het Goidelische Oost-Ierland. Of, voor *Matilone* (Tab. Peut.), na de vergelijking met de bosnaam Medele WV (966 *forestum methela*), het postuleren van het (substraat)element *mati-*, *matu-* (Cowan 1971, 177-179; Cowan 1976, 320-324).

Het *castrum nomine condacum, condacensi castro* (Kontich) uit de 11de-eeuwse kopie van de Vita S. Reineldis verbeeldt wel zeker niet het Keltische *condate* (vgl. de vorm *condatu* die L. Toorians zonder bronvermelding aanhaalt).

Verder bestaat er volgens mij geen enkele reden om te twijfelen aan de Germaanse oorsprong van *hel* en evenmin van het in Nederland tot NB en NL beperkte *mortel*, *morter*, dat door vroege ontlening teruggaat op Vulgairlat. *mortarium*, in de typische betekenis 'modderpoel' zo productief in de Noord-Franse toponymie.

L. Toorians herhaalt zijn positieve ingesteldheid tegenover Keltische etymologiseringsen in het boek *Kelten in Nederland* (= Toorians 2000b). Zijn formuleringen zijn hier evenwel bedachtzamer. Bepaald kritisch m.b.t. een 'Nederlands Keltendom' is de bijdrage *Keltisch in Nederland* van L. Toorians' leermeester in de Indo-europeanistiek R.S.P. Beekes (= Beekes 2000b), die in het boek op de zijne volgt.

Toch blijft een aanzienlijk deel van L. Toorians' opvattingen en bewijsvoeringen op de golfengte van een

andere Indo-europeanist, P. Schrijver, wiens meest doorwrochte publicatie terzake in *NOWELE* verscheen : Schrijver 1999.

Hieronder poog ik aan te tonen dat de etymologie die Schrijver voor de naam Helinium op basis van Kelt. *s* > *h* voorstelt, niet zo evident is. In de streek van Malmedy met hetzelfde wapen op Keltenjacht gaan, loont nog minder : 'Waaals *dūhon* uit Gallisch *dusion 'daemon'' (Toorians 1997b, 118) is beslist te vroeg gejuichd, want de evolutie *h* < *j* < *s* is gewoon secundair Luikerwaaals, zie Remacle 1948, 72.

Over de nieuwe interpretatie van de naam *Hercules Magusanus* wil ik eveneens iets zeggen, maar het lijkt mij beter dat ik er een afzonderlijk stukje van maak. Van die gelegenheid maak ik tevens gebruik om voor een aantal andere namen van goden en volkeren die L. Toorians verklaart, de visie van M. Gysseling weer te geven zoals die te vinden is in zijn recentste publicaties, die ik overigens alleen maar warm kan aanbevelen aan al wie zich in de Nederlanden met prehistorische taaltoestanden bezighoudt. Nog zo een aanrader, in het bijzonder voor keltologen in spe, is de lectuur van de artikelenreeks 'Parlez-vous gaulois' in *l'Archéologue. Archéologie nouvelle*, n° 59, avril-mai 2002 (Lambert 2002b), in het bijzonder de waarschuwing van P.-Y. Lambert in het abstract van zijn bijdrage *Que faire devant une nouvelle inscription gauloise?*

Hercules Magusanus en *matres Mopates*

De interpretatie van *Hercules Magusanus* als Keltische godennaam (*māgu-* 'jong' + *sēnos* 'oud'), met *ā* als Germaanse reflex uit *ē*, zelf uit *ě* (vgl. Toorians 2000, 116-119) is voorwaar intelligent opgebouwd, maar steunt op

een bijzonder grote veelheid van hypotheses. Ook H. Kuhn had op grond van een variant van diezelfde naam al Germaanse beïnvloeding onderkend : Utrecht (2x) [*Ercovles*] *Macvsanus* (Kuhn 1972, 154).

Tegen Holder (II, 386-87, met een uitgebreid apparaat van attestaties, onder meer aan te vullen met een inscriptie uit Tongeren, zie Deman & Raepsaet-Charlier 2002, 204-205) verdedigde Schönfeld de Germaanse herkomst van deze naam (Schönfeld 1965, 158), in het spoor van Gutenbrunner, die Lat. *Magusānus* terugvoert op Germ. **mag(u)sjaz*. Met het element *magu-* kan men immers evengoed terecht bij het Germaans als bij het Keltisch, vgl. Oudhgd. *Magu-brant* (Birkhan 1970, 42), Oudijsl. *magha-* 'kracht', Got. *magan-* 'kunnen' en Got. *magus* 'knaap', *ma(g)wī* 'meisje', naast Oudiers *magu-* 'slaaf', Bretons *mao* 'jongeling, dienaar'.

Ten eerste is de verklaring van de naam als compositum van het type 'kenmerk' + 'kenmerk' niet zo heel evident. Dat bezwaar geldt minder voor gewone persoonsnamen (vgl. *Canto-senus*, *Caro-senus*, *Marco-sena*), vgl. plaatsnamen zoals *Seno-magus* (4x in Gallië, 1x in Brittannië), als pendant van *Novio-magus* (Rivet & Smith 1982, 456; Delamarre 2001, 180, 229). Bij godennamen ligt echter een afleiding meer voor de hand, vgl. in het bijzonder op *-anus* : *deae hlvdanae*, *matribvs masanibvs*, *Hercvli Saxano* en *Hercvli Saxsetano*, *matronis Vataranehabvs* en *Veteranehis* (Gysseling 1987a, 1300, 1301, 1304). In de naam *Magusanus* zou *-s-* dan een tussensuffix zijn (Gysseling 1982a, 219). Ook over de *u* valt een en ander te zeggen : deze veel in godennamen aangetroffen vocaal wordt vaak als een 'sacrale' klank beschouwd (*u* 'veraf, goddelijk' : *i* 'dichtbij, menselijk',

zie Birkhan 1970, 341; Lambert 1994, 60; Meid 1991, 14-15).

Door de meeste auteurs wordt in de naam *Magusanus* of de wortel *magh-* 'sterk' IEW 695, of de wortel *maghu-* 'jeugdige, ongehuwd' herkend. Lambert en Delamarre denken aan de laatste mogelijkheid (Delamarre 2001, 181). In Rivet & Smith 1982 (p. 405) en Birkhan 1997 (p. 648) krijgt de eerste de voorkeur: verband met Lat. *magnus*. Ook Gysseling staat op dat standpunt, maar kent, naast 'sterk, groot' eveneens 'jeugdige' aan dezelfde wortel toe: *magh-*, met vermelding van *Marti Mogetio* (dat.) in Bourges, *Apollini Granno Mogovno* (dat.) te Horburg en *deo Mercurio Mocco* in Langres, telkens met *o* uit *a*; en verder in de persoonsnaam aanwezig in de naam Mainz (ca. 107 kop. 11de eeuw *mogontiacum*) en ook nog in de naam van een godin: *deae mogontiae*, bij Metz (Gysseling 1987a, 1303).

Dat de mannelijke god voor dat begrip niet het alleenrecht bezat, bewijst de te Straatsburg gevonden inscriptie *deabus magiseniis*, door Schmidt verklaard als (Keltisch) **mag-* 'groot' + **is* (meer voorkomend) + **in* + **-iā*, vgl. *matris mageis* in Anduze Gard (Schmidt 1987, 149): 'god(in) van de jeugdige kracht, van de levenskracht' dus. Als dat zo is, reiken het IEW 696 en Delamarre 2001 (pp. 182-183) het mogelijk verband aan met een andere godennaam: *matribus Mopatibus svīs* (dat.) te Nijmegen en *Appollini Mapono* (dat.) in Engeland: *mapo-* uit *mak^oos* < troetelvorm **magguos*, een afleiding van *magu-* 'kind', Oudiers *macc*, Nieuwiers *mac* 'zoon'. Dat zou voor *Mopatēs* uit *Mop-ates* betekenen 'matronae van de jeugd', zie Schmidt 1987, 149, die de link niet legt. Zo zouden Kelt. *mapo-* en het *magu-* uit de substraattaal beide tot IE **maghu-* kunnen worden terugge-

voerd. Men verwacht dat *magu-* in het noorden domineert, wat dan zou stroken met de verbreiding van de cultus van Hercules Magusanus. Dat *magu-* best de substraattaal kon toebehoren, blijkt uit de etymologie van de plaatsnaam Mechelen BL (1139 *magelinis, machlinis*) zoals door Gysseling voorgesteld : uit **maghulinōs* > **magulinas*, op basis van de persoonsnaam **Maghulinos*. Die opvatting wordt niet ontkracht door de naam *mavohen[ni]* in een laat zesde-eeuwse inscriptie uit Wales. Die vertoont weliswaar vroegmiddeleeuwse overgang *s* > *h* in het Wels, maar men verlieze niet uit het oog dat Engeland net als de Nederlanden stevige 'Belgische' wortels heeft (Gysseling 1986, 151).

Dat een zelfde epitheton voorkomt bij de mannelijke en de vrouwelijke godheid, is uitzonderlijk en werpt mogelijk een licht op de Gallische godencultus in het algemeen. Derks wijst erop dat de inlandse *matres* en *matrones* nooit geassocieerd worden met een tegenhanger uit het Romeinse pantheon, wat bij de mannelijke godheden wel het geval is : *Mars Camulus, Hercules Magusanus*, ... De cultus van deze godheden vond bijzondere aanhang bij de militaire elite (die ook *Epona* lijkt te hebben vereerd, Meid 1991, 42) en klimt al op tot de tijd na de verovering (Derks 1991, 257), terwijl de verering van de *matres* en *matrones* vooral tweede- en derde-eeuws zou zijn (eerste inscriptie aan de Rijn 89-96 na Chr.). Over de oorsprong van deze cultus bestaat overigens nog geen eensgezindheid : Keltisch (Schmidt 1987, 149; Wells 1997, 614), Germaans (Kuhn 1973a, 310), zowel Keltisch als Germaans (Birkhan 1999, 29), zelfs pan-Europees met wortels tot in de steentijd (Polomé 1987, 211).

Met deze discussie hangen ook de opvattingen over de oorsprong van het suffix *-e(i)hae*, *-inehae* in het Rijnland

en aan de Oosterschelde samen. Gutenbrunner dacht aan een Germaans suffix ('Germaanse *j* voor het *h*-teken) (Gutenbrunner 1936, 138), Neumann aan een Germaans-Latijns stapelsuffix (Neumann 1987, 107); Gysseling vermoedt een substraatsuffix, al dan niet in stapelversie (*-ēj*, *-aien*) (Gysseling 1972, 228; Gysseling 1982a, 219). Schmidt postuleert *-e(i)hā < -ikā*, een gegermaniseerd suffix dus. Hij zou wel gelijk kunnen hebben, lettend op het voorkomen van een *-k*-suffix in godennamen in Noord-West-Spanje zoals *laribus termucenbaccis*, *ceceaicis* en *cerenaecis* (Tovar 1980, 340).

Mogelijk was de mediterrane, inz. Romeinse inbreng in de cultus ook hier, net als bij de mannelijke pendant, veel groter dan tot nu toe gedacht. In de Romeinse godsdienst had elke vrouw haar eigen *iunō*, elke man zijn eigen *genius* (letterlijk 'de leven verwekkende') of gelei-geest, een goddelijk wezen dat de mens door het leven vergezelt (vgl. de engelbewaarder in de christelijke leer). Ook steden en streken hadden een eigen *genius*, aan wie op feestdagen bloemen werden geofferd. Te Nijmegen bewaart het Museum Het Valkhof een votiefaltaar met de inscriptie *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Genio Loci C(aivs) Candidinivs Sanctvs*. Gysseling heeft erop gewezen dat de formuleringen *Matribvs Mopatibvs sviv* (*sviv* later tussen de regels toegevoegd, wat het grote belang ervan onderstreept) *M. Liberivs Victor cives Nervivs neg(otiator) frv(mentarivs) v.s.l.m.* en *Deo Mercvrio Iovantvcaro* te Tholey precies aan dat soort cultus doen denken (Gysseling 1982a, 213-214).

Algemeen m.b.t. de taal van de opschriften aan de Rijn constateert men een afname van de Keltische klankstand en omgekeerd een toename van Germaanse klankstand van Zuid naar Noord. Voor het Keltisch

komt Weisgerber aan de volgende percentages : Metz 32 %, Trier 20 % en Keulen 6,3 % (Weisgerber 1969, 383). Bijzonder verhelderend is de kaart van de taalsituatie aan de hand van de klankevoluties in godennamen in Gysseling 1981a, 102 : aan Maas en Nederrijn geeft Germaanse klankstand de toon aan; ten zuiden van Bonn is alles niet-Germaans; een mengzone ten westen van Bonn-Keulen, waar het Germaans domineert. In deze zone ziet men ook de wederzijdse beïnvloeding Kelt. *ou* > Germ. *au* en Germ. *ala* > Kelt. of substraattaal *ollo*.

Ook over het taalkundige kader waarin de verklaring van de naam Magusanus door L. Toorians en P. Schrijver wordt geplaatst, valt een en ander te zeggen. Over de overgang $\bar{e}$ ⁽⁵⁾ > $\bar{a}$ bestaan een tweetal opvattingen : 1. vanaf het begin van onze tijdrekening $\bar{e}$ > $\bar{a}$ en dan in de kuststreek weer palatalisering; 2. $\bar{e}$ > $\bar{a}$ in de Nederlanden pas vanaf de Laatromeinse en veeleer nog de Merovingische tijd. Terwijl de Kwaden of Mainzwaben al in de 2de eeuw die overgang kennen, was hij in Gent, Utrecht en Sint-Omaars pas in de 7de en 8ste eeuw een feit. Een (onbetwist) Germaans element als **flēdi-* (uit IE **plēdh-*) verschijnt in het westen als : 2de-3de eeuw *fledimella* te Vechten, 793 kop. 10de eeuw *fledradus* bij Doornspijk, tgov. 704 kop. 961 *fladebertus* te Sint-Omaars (Gysseling 1982b, 85). Ook het beeld van de integratie van Germ. $\bar{e}$ in het Romaans pleit geheel en al tegen de vroege evolutie $\bar{e}$ > $\bar{a}$ die de genoemde auteurs voorstaan. Vóór de (tweede helft van de) 6de eeuw wordt Germ. $\bar{e}$ immers gelijkgesteld met Latijnse gesloten $\bar{e}$, voorbeelden : Germ. **lēta-* '(vrij)gelatene, Nl. *laat*' > Lat. *laetus* > *letus*, *litus*; Germ. **rēda-* 'raad' > Oudfr. *rei*, *roi*

(5) Om typografische redenen is de Germaanse lange vocaal $\bar{e}$ hieronder weergegeven door $\bar{e}$, de IE sonans *u* in consonantische functie door *w*.

'orde', waarbij samenstellingen zoals Oudfr. *arroi*, *conroi*, *desroi*, Fr. *corroyer*, *désarrois*. Germ. **flēdi-*, **mēri-* en **rēda-* in Frankische persoonsnamen uit de Merovingertijd worden in de vroege Waalse en Noord-Franse bronnen veelal verbeeld als < *fled/flid* >, < *mer/mir* > en < *red/rid* > (zie onder meer de studies van M.-Th. Morlet). Latere ontleningen in het Oudfrans hebben daarentegen < *a* > : Germ. **hrētō-* > *frata* 'honigraat' in de glossen van Reichenau, Oudfr. *ree*.

Andere obstakels voor de etymologie 'mägu- 'jong' + *sēnos* 'oud'' lijken : de rekking *ě* > *ē* onder Latijns accent (wat naast Keltisch en Germaans een derde tongval veronderstelt), de ondervertegenwoordiging van de 'primaire' *e*-vormen en – tot slot – de veel waargenomen afwisseling *e/a* in gelatiniseerde Noord-Gallische godennamen (vgl. Neumann 1987, 104). Het pleit is hier dan ook beslist in het voordeel van *a* gewoonweg 'omdat er nog meer godennamen waren die uitgingen op *-ana* (vrouwelijk) of *-anus* (mannelijk)', zie hierboven.

Ik vermeld volledigheidshalve nog de van onder het stof gehaalde uitleg [*Novio-]Magus-anus*, verwijzend naar de Bataafse hoofdstad Nijmegen (Gutenbrunner 1936, 60-61; Loicq & Michel 1996, 315), die evenwel al te simplistisch is ⁽⁶⁾.

⁽⁶⁾ Deze dedicatie lijkt betrekking te hebben op het gebied van de Nervii, maar kwam te Nijmegen aan het licht. Wellicht deze omstandigheid heeft Gutenbrunner aangezet de naam (De) Moft (996 kop. 1480 in [*m*]offet, 1129 kop. 1480 *foreste moffet*, Künzel & Blok & Verhooff 1988, 254) in de Veluwe tussen Wageningen en Ede G met de Mopates in verband te brengen (Gutenbrunner 1936, 153). Birkhan heeft deze theorie verder uitgewerkt : Birkhan 1970, 239 en vooral Birkhan 1974. In deze laatste studie poogt hij te bewijzen hoe de naam Moft vervolgens in gegermaniseerde vorm (*p* > *f*) met de Nederrijnse Friezen is afgereisd naar het Schotse graafschap Dumfriesshire, waar men inderdaad aantreft : Moffat (1232 *nicholas de mufet*, 1296 *thomas moffet*, Reaney 1961, 223). Hierbij enkele opmerkingen : voor *p* > *f* diende de Keltische naam Mopates van vóór de Romeinse tijd in de streek van Nijmegen te zitten ; Nijmegen en de plaats Moffat

*De betekenis van enkele andere
Noord-Gallische godennamen en volksnamen
volgens M. Gysseling*

Van de geleerden die na Gutenbrunner de studie van de Gallische godennamen hun werkterrein hebben gemaakt, staat M. Gysseling op eenzame hoogte. Zijn kennis van de Indo-Germaanse talen was fenomenaal en ligt neergepend in zijn omwerking van Pokorny. De toponymie bood Gysseling de gelegenheid zijn nieuwe inzichten voortdurend aan een toetsing te onderwerpen. Zijn doorgaans originele inzichten m.b.t. de etymologie van de godennamen zijn vervat in Gysseling 1982a en Gysseling 1987a. Gysseling reviseerde nagenoeg alle traditionele verklaringen en kwam daarbij vaak tot universeler en ook veel plausibeler betekenissen, wat tevens geldt voor volksnamen en oude persoonsnamen : Gysseling 1980 en Gysseling 1982b. Wat de volksnamen betreft, bezorgde Birkhan voor de *Germani cisrhenani* en aanverwanten een schematisch overzicht met het oog op de toewijzing aan het Germaanse of Keltische kamp of aan geen van beide : Birkhan 1970, 185-203.

Mars Camulus, zie hieronder.

Mars Halamardus

Marti Halamard[o] (dat.) in Horn NL, bij IE *kalet- 'hoog' en IE *(s)mer- 'liefhebbend, zorgzaam', vgl. *rosmeretae* (dat.) in Metz, dit laatste met Kelt. (p)r- en -t- (Gysseling 1987a, 1300 en 1304).

zelf lagen (net) niet meer binnen het 8ste-eeuwse Friese rijk (zie kaart in Gysseling 1978a, 28). Voor het Schotse Moffat bestaat een andere verklaring : Gaelisch *magh* (locative *mo*) + *fada* '(place in the) long plain' (Field 1980, 119).

Deae Sandravdigae, in Zundert NB

Aanvankelijk zocht Gysseling verband met de plaatsnaam Zundert zelf : 1157 *sunderda*. Zo reconstrueerde hij *sundr-audja* 'afzonderlijk eigendom' ('met een A op haar kop voor V?'); nu luidt het : **sa-n-t-*, **sa-n-dh-* 'trouw' IEW 341, vgl. Oudind. *sant* 'goed, waar', Oudhgd. *sand* 'waar', Oudnoors *sann-r* 'waar, trouw', verder *deo Santio* in Miltenberg en **awadh-* > **audh-* 'rijk?' (Gysseling 1982a, 212; Gysseling 1987a, 1301 en 1304).

Atuatuci

Bij **wāt-* 'in extase' IEW 1113, met klankevolutie typisch voor het Keltisch of voor de substraattaal; het Germaans kent *ō*, vgl. Nl. *woede* (Gysseling 1980, 39).

Belgae

Bij **bhelgh-* 'zwellen' IEW 125, met erfgenamen zowel in het Germaans (Oudhgd. *belgan* 'toornig zijn', Nl. *verbolgen*) als het Keltisch (Oudiers *bolgaim* 'ik zwel op') (Gysseling 1980, 39).

C(h)annanefates

De naam van deze Germaanse volksstam in Zuid-Holland wordt onder meer gespeld *cannanefates*, *cannenefates* en *canninefates*, met *i* als grafeemvariant voor *e*, op haar beurt ter verbeelding van de klank *a* (Neumann 1987, 120) en met *c* als regressieve aanpassing van Germaanse *ch* aan de Latijnse klankstand, vgl. *hiannanef(atibus)* (Gysseling 1972, 228) : bij **kan-*, **kand-* > **kann-* 'glanzen, helder' IEW 526 en **nepōt-* 'kleinzoon, neef' IEW 764 (Gysseling 1980, 27-28).

Chatti en Chattuarii

Bij IE **kat-* 'hoeden > strijden > beschutten, omsluiten' IEW 534 en respectievelijk bewaard in de naam *Hessen* en in de naam *Hettergouw*; vgl. verder de *Cassi* in Engeland en in de vele volksnamen op *-casses* in Gallië (Gysseling 1980, 33-34). Voor de evolutie *-tt-* > *-ss-* zoals in *Hessen* hoeft men beslist geen Keltische klankstand in te roepen: die evolutie komt evengoed voor in het Germaans, zelfs in het Italisch (Van Loon 1985, 97).

Eburones

Bij **ep-*, **ebh-* 'sterk, rijk' IEW 780, uitbr. **eper-*, **ebhur-* 'ever' IEW 323 (Gysseling 1980, 32), Germ. **ebura-* 'ever' en Keltisch **eburo-* 'taxus'. Gaan beide betekenissen niet op één etymon terug: 'met sterke, borstelige haren', zowel verwijzend naar de ruige beharing van de rug van het everzwijn (zie de gestileerde accentuering van dat kenmerk op de antieke afbeeldingen) als naar het sterke naaldblad van de taxus? Een ander standpunt in DAG, 722.

Friezen, zie hieronder.

Menapii, zie hieronder.

Nervii

Bij **ner-* 'energiek', **nert-*, zowel Germaans (vgl. *Nerthus*, een Germaanse godin bij Tacitus) als Keltisch (Wels *ner* 'held') (Gysseling 1987a, 1303).

Schrijver 1995 en 1999 :
het Noordzeekeltisch

L. Toorians onderschrijft onder meer de theorie van P. Schrijver, die in de ontwikkeling van het Noordzee-

germaanse klanksyteem een vroegmiddeleeuws Keltisch substraat herkent. Volgens P. Schrijver werd niet alleen aan de Engelse, maar ook aan de Vlaamse, Nederlandse en Friese kust tot ongeveer 500 n. Chr. in het Keltisch geconverseerd. Daarna schakelde men er over op het Germaans, met behoud van een aantal Keltische eigenaardigheden. Zo werd de basis gelegd van het Noordzee-germaans.

Is deze zienswijze wel geheel waterdicht?

Ten eerste laat ze zich niet gemakkelijk inpassen in het traditionele beeld van de zgn. 'Cross-Channel language situation'. In het op de Dietse kusten gerichte zuidoosten van Engeland zijn de 'Britse' riviernamen precies het zwakst vertegenwoordigd, vgl. 'Area I' op de bekende kaart van Jackson (Jackson 1956, 220). Niet alleen het Latijn werd er het drukst en het langst gesproken (Birkhan 1997, 286), ook de Angelsaksische occupatie was er later het sterkst. Verder is het niet zo evident voor de prehistorie in de Noordzee een eersterangsroute tussen Vlaanderen-Holland en Brittannië te zien. Caesar bereikte de Britse eilanden weliswaar vanuit Boulogne, maar vóór hem verliep het contact doorgaans over het Kanaal. Dat wordt niet enkel bevestigd door de oversteek van Belgische stammen vóór of bij zijn komst, maar nog meer door het tracé van de aloude handelsroutes (waaronder de zgn. wijnroute uit de jonge prehistorie), met als vertrekpunt de monding van Seine en Loire (zie de kaarten in Cunliffe 1997, 271 en Haywood 2001, 51).

Ten tweede ondervindt zij geen steun van het kaartbeeld van de Keltische toponiemen (zie *infra*), integendeel : ze is er geheel en al in tegenspraak mee.

Met fonetische substraten dient voorzichtig te worden omgesprongen. Velen hebben bij ontwikkelingen in de Galloromania zoals de lenitie en de evolutie $\bar{u} > \bar{y}$ het Keltische substraat een rol willen toebedelen. Op uitzondering van de evolutie $-kt- > -\chi^t- > -t-$ vindt geen enkele ervan genade in de ogen van de Franse keltoloog P.-Y. Lambert (zie Lambert 1994, 46-47; Birkhan 1997, 294-295). Overigens is de substraattheorie van P. Schrijver m.b.t. het Noordzeegermaans weliswaar origineel, maar ze stelt geen primeur voor : vóór hem heeft Gysseling voor het Engels-Fries-Nederlands-Nederduitse taalgebied tendensen onderkend die ingaan tegen het Germaans en zich afgevraagd of die niet op 'Belgische' substraatinvloed (waarover hieronder meer) berusten : de overgang $a > o$ in $an > on$ ($\bar{o}$ vóór h), het Vlaamse voor-naamwoord *gone*, *nose* zoals in Terneuzen 14de eeuw *ter nose*, *ambacht* > *ambocht*, *of* voor *af*, *ol(le)* voor *al(le)*; verder wegval van n vóór stemloze spirans; ontronding van umlauts- y tot i (Gysseling 1986, 164-167). N.R. Århammer merkt evenwel op dat die evoluties niet meteen beantwoorden aan de oudste en belangwekkendste fonetische constituenten van het Ingweoons, de tendens tot nasalering en tot palatalisering.

De fonologische benadering van P. Schrijver is uiteraard in de eerste plaats een kluit voor de dialectologen. Dat de klinkersystemen aan beide zijden van de Noordzee omstreeks het begin van onze jaartelling identiek waren, valt inderdaad op, maar daarom hoeft nog geen Keltische invloed te worden ingeroepen. Onlangs heeft de Duitse vorser St. Krogh op overtuigende wijze de eigen dynamiek van de Ingweonse dialecten bepleit : Krogh 1996. Volgens zijn bevindingen vormde het Noordzeegermaans in de oudste periode de noordelijke tak van het

Oudsaksisch en bracht het eigen ontwikkelingen op gang die het niet langer deelde met het zuidelijke (Duitse) Oudsaksisch. In het licht van de resultaten van Kroghs onderzoek is het helemaal niet meer nodig te speuren naar invloeden van een andere taal.

Over de vermeende Keltische roots van de naam *Helinium* heb ik het vroeger al gehad : Van Durme 2001, 366-367. Net als *Londinium* is dit een typisch 'Belgische' naam : een afleiding op *-(in)ium*. Suggesties voor een etymologie vindt men bij Birkhan 1970, 239, met verwijzing naar Gutenbrunner. De etymologie **selinium* > *helinium* veronderstelt een vroege datering van *s-* > *h-* in het insulaire Keltisch : *Helinium*, als benaming voor de Maasmond komt uit Plinius' *Naturalis Historia*, die dateert van 77 n. Chr. en overgeleverd is in kopieën vanaf de 9de eeuw (TW, 469). Het zij evenwel opgemerkt dat die vroege datering achterhaald is. K. Jackson plaatst de overgang *s-* > *h-* in het midden tot de tweede helft van de 6de eeuw n. Chr. (Jackson 1956, 515-521). Hij voert hierbij onder meer aan dat alle Griekse en Latijnse bronnen *s-* schrijven en baseert zijn datering op gevallen zoals *Sabrina* > *Severn* (Brits) / *Hafren* (Wels) en *Sorviodunum* → *Searo-burh*, nu Salisbury (Jackson 1956, 519). In Rivet & Smith 1982, waar enkel plaatsnamen met vermelding in antieke bronnen worden behandeld, vindt men bevestiging van die opvatting. Onder de namen met *s-* en met *h-* noteert men voor de klassieke periode nog geen spoor van de evolutie *s-* > *h-* (zie Rivet & Smith 1982, 371-373 en 450-463). Met Jacksons inzichten is ook rekening gehouden in de nieuwe Pedersen. Vgl. (1) 'Das lenierte *s* (= *h*) ... Nicht lange nach dem Anfang des römischen Einflusses wurde jedoch dieser Anlautswechsel aufgehoben' (Pedersen 1909, 71) en (2) '*s*, leni-

ted to *h*, but early in the Roman period the alternative *s-/h-* was given up, and *h-* predominated; very few words retain *s*', waarbij de volgende correctie is gemaakt : 'p. 16, l. 38-39. Read : *s*, becoming later *h*, very few words retain *s*; v. Jackson, LHEB, 515 ff.' (Lewis & Pedersen 1961, 3).

Waarom de naam van de Friezen niet Germaans zou zijn, ontgaat mij nog het meest. M. Gysselings verklaring *Freisias uit IE *preisios, bij IE *prei 'liefhebben' IEW 844 voldoet ruimschoots. Gysseling en Kuhn dachten voor e^2 eerst aan invloed van *r*. Volgens Van Coetsems opvatting (onder meer uiteengezet in Van Bree 1977, 161-162 en 257-262) krijgen wij echter : $ei > ee > e^2$ (velaire umlaut) tgov. $ei > ii > i$ (palatale umlaut). De eerste evolutie zien wij in 755/68 kop. 9de eeuw *fresones*, nu *Friezen*, en de tweede in 77 kop. 9de eeuw *frisiorum* (gen.) bij Plinius, 98 kop. 15de eeuw *frisii* bij Tacitus. Dat de naam van de Friezen niet Germaans zou zijn, stoelt op het denkbeeld dat de vroegmiddeleeuwse Friezen niet dezelfde zouden zijn als de Friezen uit de Romeinse tijd. In dat geval was de kans evenwel groot geweest op een retronamen in de zin van *Chattuarii*, *Baiawarjas en mogelijk *Walhwarjas.

Verder verwacht men naast toponymische, een vracht lexikale naamkaartjes van die hypothetische eeuwenlange Keltische aanwezigheid. Men vergelijkte even met wat op de Bretonse noordwestelijke zoom na de invasie van Keltischspreekende nieuwelingen uit Wales en Cornwall werd nagelaten : niet enkel Britse woorden zoals *lan* 'kerk', *coët* 'bos', *ker* 'gehucht', maar ook Britse leenwoorden uit het Latijn zoals *plou*, Lat. *plebs* en *guic*, Lat. *vicus* (zie de kaart in Haywood 2001, 67).

Tgov. *kaai* dat het Nederlands volgens Schrijver als enig leenwoord rechtstreeks uit het Keltisch betrokken zou hebben, heb ik mij eerder al kritisch opgesteld door erop te wijzen dat vroeg ontleende *ai* in het Nl. door mee-evolueren met Germ. *ai* veeleer *ei* zou hebben opgeleverd (vgl. *mei*, *meier*, *keizer*) (Van Durme 2001, 366 en 367). M. Gysseling reikt voor *kaai* nog een betere oplossing aan : *kade* en *katte* 'aarden opwalling', bij **kadh-*, *kat-* 'behoeden', vgl. Nl. *hoed*, *behoeden* IEW 516, 534 en Oudeng. *heapor* 'insluiting, gevangenis' (Gysseling 1987c, 60). Tot nu heeft men het steeds voorgesteld alsof *quai* zou opklimmen tot het Keltisch *kagion*. *Quai* zou dan verder door het Nl. ontleend zijn. De feiten wijzen echter in de omgekeerde richting. Zoals *digue* van Oudnl. *dik* (Nl. *dijk*) komt, gaat *quai* terug op Oudnl. *kaaie*, dat op zijn beurt teruggaat op *kade*, voor het eerst aangetroffen in de plaatsnaam Kadzand (1111-15 *ca-desand*, 1167 *ca-desanda*, 1190 *ca-d-sant*, TW, 547). Blijkens de evolutie tot Kadzand (*ca-d-sant*) is het fonetisch onloochenbaar dat de *d* hier oorspronkelijk is. Gedurende de latere Middeleeuwen zorgde een tendens tot syncope ervoor dat intervocalische *d* evolueerde tot *j* of geheel verdween (zie Gysseling 1953, 83). *Kade* is dus zeker niet het hypercorrectisme voor *kaai* waarvoor het in de historische grammatica's versleten wordt.

Een woord dat zonder fonetische problemen als directe ontlening uit het Keltisch te verklaren was geweest, is ongetwijfeld *aard* uit *ardu-* 'hoge oever'. Ik heb het woord echter aan Gysselings substraattaal toegeschreven (Van Durme 1996b).

KELTISCH, DE ('BELGISCHE') SUBSTRAATTAAL,
GERMAANS EN LATIJN

Kelten en Keltisch

'Keltisch' is een linguïstisch begrip. Met 'Kelten' daarentegen staan wij voor een culturele vlag die vele ladingen dekt : naast taal, ook kunst, godsdienst, maatschappij en handel. Handig, maar weinig genuanceerd en eigenlijk verwarrend is in dat opzicht de veel gebruikte term 'het Keltische element'. De archeologie hanteert 'Hallstattcultuur' en 'La Tène-cultuur' als exponenten van de 'expansie van de Keltische wereld'.

Vanaf de 19de eeuw is het Keltendom in een politiek perspectief geplaatst en waar het uitkwam gehanteerd om het concept van nationale identiteit te ondersteunen : de Baodicea van Londen (1856-1871, oprichting 1902), de Vercingetorix van Alesia (1865, met Napoleon III als promotor én als model) en de Ambiorix van Tongeren (1866) (Haywood 2001, 132-133). Nog vóór in 1996 de Franken als 'Wegbereiter Europas' werden gepromoot, werden in 1991 de Kelten bevorderd tot uitdragers van de eerste pan-Europese cultuur : *I Celti*, in Venetië (De Mulder & Verlaeck 1997, 5).

De genetica meent nu eveneens haar inbreng te kunnen leveren. Zo pretenderen de antropologen van het British Museum met hun reconstructie van de Lindow Man (ca. 300 v. Chr.) de 'echte Kelt' te kunnen voorstellen. Hij staat afgebeeld in het prachtige boek van H. Birkhan (als nr. 272), maar de grote Keltenmeester merkt er zelf schamper bij op 'falls der Tote nicht ein einhöriger der vorkeltischen Einwohner Brittanniens war!' (Birkhan 1999, 25).

De jongste jaren laat de commotie rond het predicaat 'Keltisch' de wetenschappelijke wereld evenmin onberoerd. Carr & Stoddard 2002 bevat een bloemlezing van wetenschapsfilosofische bijdragen terzake. De Megaws (Megaw & Megaw 1996) beschuldigen een aantal Britse archeologen van een 'Angelsaksische vooringenomenheid'. J. Collis (Collis 1997b) en S. James (1998) op hun beurt verwerpen de 'Keltische exclusiviteit' die de Megaws voor het archeologische beeld van de oude Brittannië opeisen en pleiten voor een ruimere benadering van de IJzertijdbeschaving met plaats voor andere culturen.

Bij de linguïsten wordt de 'Keltische exclusiviteit' voor Noord-West-Europa desgelijks steeds meer opgegeven. Exemplarisch voor het 'Celtiscepticism' is *Ptolemy. Towards a linguistic atlas of the earliest Celtic place-names of Europe* gepubliceerd n.a.v. de in 1999 op het Department of Welsh van de University of Wales gehouden workshop te Aberystwyth (Parsons & Sims-Williams 2000).

Het uitgangspunt van de onderhavige bijdrage is linguïstisch, met als leidraad de naamkunde, inz. de toponymie.

Plaatsnamen vertonen naast een lexemisch een fonetisch facet. Waar Keltische klankstand wordt genoteerd, mag tot Keltische taaltraditie worden besloten. Die moet echter correct worden ingeschat. Een voorbeeld om dat te verduidelijken. IE **kereispos* 'kroezelkop' was een antroponymisch productief element en het zit als dusdanig opgeslagen in tal van plaatsnamen. In het Keltisch ziet men : **krispos* > **kripsos* > **krihsos* > **krisos*. Dit laatste vindt men terug in Crécy-en-Ponthieu So (663 kop. 961 *crisciaco*) en in Kirzenich o. Mersch NR (1116

crezzeche). In de naam Crespin N ontbreekt die evolutie evenwel : 10de eeuw kop. 11de eeuw *crispinium* (Gysse-ling 1983c, 80). Besluit : de persoonsnaam verscholen in de namen Crécy en Kirzenich onderging ooit Keltische evolutie; over de plaatsnaam zelf zegt dat gegeven echter niets.

*Keltische toponiemen in het noorden van Gallië.
Stand van het onderzoek*

Van de kaarten in de gespecialiseerde en encyclopedische literatuur over de verbreiding van de Keltische taal zijn er weinige die voldoen. Men vgl. standaardwerken als Green 1997, xxiv en Haywood 2001, 37 met een 'Keltisch Vlaanderen en Nederland bezuiden de grote rivieren'. Die situatie is ten eerste het gevolg van een aantal methodologische ontsporingen. Zo worden de bevindingen van de linguïstiek en de archeologie al te vaak stilzwijgend met elkaar gelijkgesteld. Voorzeker mogen de wederzijdse resultaten vergeleken en op elkaar afgestemd worden, maar in het uitgangspunt is een strenge scheiding geboden.

Ten tweede houden die kaarten onvoldoende rekening met de huidige inzichten.

Terecht stelt de Britse archeoloog B. Cunliffe : 'If a single characteristic is required, it can only be language. But apart from recourse to chronologically ill-focused maps of Celtic and Germanic place-names, there is no sure way of distinguishing which tribes were German-speaking. All we can do is to accept the ethnic identifications made by the Roman commentators' (Cunliffe 1997, 238).

Voor het noorden van Gallië, dat bij Caesar *Belgium*, bij Plinius en Tacitus *Belgica* heet, is dus nood aan een toereikende kartering van authentieke of althans zo authentiek mogelijk bevonden Keltische plaatsnamen, die op haar beurt kan resulteren in een benaderende afbakening van de zone waar andere, minder doorzichtige Keltische namen kunnen worden verwacht.

Alvorens hieronder een poging in die richting wordt ondernomen, past een kort overzicht van wat tot nu gepresteerd is.

Rasch was de eerste die een kaart tekende met 'de Keltische plaatsnamen geattesteerd in de Romeinse tijd' (Rasch 1950). Ze omvatte evenwel ook de namen op *-(i)ācum* en is in die zin vergelijkbaar met de bekende kaart van Weisgerber in Weisgerber 1958. Van de nodige commentaar voorzien nam A. Bach de kaart van Rasch over : Bach 1954, 40. De grote Duitse toponymist wijdde overigens zelf een voor zijn tijd knap hoofdstuk aan de Keltische plaatsnamen in de huidige Germaanstalige gebieden : Bach 1954, 37-58.

Op zijn beurt karteerde Rix de namen samengesteld met *dūnum*, *briga* en *magus*. Daarbij maakte hij een onderscheid tussen namen met attestatie in de Oudheid, de middeleeuwen en nog later : Rix 1954. S. Piggott herhaalde Rix' kaartgegevens : Piggott 1965.

Kuhn besefte dat Keltische namen die pas in de Romeinse tijd ontstaan zijn, voor de reconstructie van prehistorische taaltoestanden niet in aanmerking kunnen komen : *Lugdūnum*, *Mediolānum* en *Noviomagus*, net als het type op *-ācum*. Daarom karteerde hij 1. de simplicia *Novientum/Noviantum*, *Condate* en *Dūnum*, 2. de composita op basis van *briga*, *nant-* en *vern-* en 3. de afleidingen op *-oialum* : Kuhn 1962, kaarten 9, 10 en 11 en vooral

Kuhn 1963. Waarom Kuhn enerzijds *Mediolānum* wraakte en anderzijds blind vertrouwen stelde in *nant-* en *vern-* en alle formaties op *-ialum*, is onduidelijk. Hieronder zullen wij zien dat precies die drie laatste types hun verlengstuk hebben in de Romeinse tijd. Ook over de levensduur van *dūnum* valt een en ander te zeggen. In 1972 gebruikte Kuhn dat kaartmateriaal opnieuw en probeerde het te doen opponeren met naamtypes uit zijn Noordwestblok, vgl. kaart 5 in Kuhn 1972, 263 : *Noviantum* tgov. de namen op *-apa*. Zelf maakte ik gebruik van Kuhns kaarten in Van Durme 1994, 1995 en 1996a. In De Mulder & Verlaeck 1997 plaatste ik het globale verspreidingsbeeld van de Keltische toponiemen tegenover dat van de germanisering zoals Gysseling het getekend had in Gysseling 1981a, 101.

In de lijn van Rix, bezorgde Birkhan een kleurenkaart 'Keltischer Burgenbau : Siedlungsnamen auf *-briga*, *-dūnum* und *-magos*' (Birkhan 1999, 136). Hij behield Rix' onderscheid tussen 'klassisch' en 'nachklassisch', maar nam stilzwijgend de plaatsnamen van het Keltische type op die enkel in de Romeinse tijd kunnen zijn ontstaan, wat de indruk wekt dat zelfs Nederland met Keltische namen bezaaid ligt.

Dan zijn er nog de vele partiële karteringen. Zo vindt men in Rivet & Smith 1982 alle in de Romeinse tijd voor Brittannië geattesteerde namen gekarteerd op p. 576-517. B. Cunliffe karteerde voor het Iberisch Schiereiland alle namen op *-briga* en *seg-*, met de opmerking dat een aantal ervan uit de Romeinse tijd dateert : Cunliffe 1997. Haywood ten slotte presenteerde voor Europa een kaart met alle namen met *nemeton* als basis. In zijn mooi boek leren wij verder waar in Galatië *Eccobriga*, *Petobriga*,

Souolobriga en *Novanteni* lagen : Haywood 2001, 41 en 64.

Selectiecriteria
bij het samenstellen van de kaart

De hier voorgestelde basiskaart beoogt een impressie van de verspreiding van de Keltische toponiemen in noordelijk Gallië. In principe zijn enkel namen opgenomen die volgens de huidige stand van het onderzoek als Keltisch herken- en aanvaardbaar zijn. Met name zijn dat de gemakkelijk te herkennen *composita* en *simplicia*. Daarbij zijn enerzijds de strengste selectiecriteria gehanteerd, maar is anderzijds maximale volledigheid nagestreefd.

Van het type op *-ialon* (met een verlengstuk in de Romeinse en zelfs vroegmiddeleeuwse tijd) zijn enkel de namen op basis van een Keltisch element opgenomen op voorwaarde dat dat element 1. exclusief als Keltisch te interpreteren is en 2. niet als leenwoord voorkomt in de Romeinse tijd of later. Zo zijn het frequente Bonneuil, Nanteuil en Verneuil niet opgenomen. Over de Keltische pedigree van een aantal namen met *bon(-)* kan immers worden getwist. Ook sommige andere namen waarin dat element soms wordt gezocht (vgl. Loicq & Michel 1996, 290), kwamen uiteindelijk niet in aanmerking : Boing o. Héron LK (ca. 1200 *bungne*, TW, 158) en Bois-et-Borsu LK (911 kop. 13de eeuw *in uilla bonio*, TW, 158), omdat vroege *-nj-* in de auslaut onverklaard blijft; 'Belgisch' **bhōnion* past hier beter. *Verna-* 'els', elders 'moeras' leeft vandaag nog steeds in Zuid-Frankrijk tot de Loire en de Vogesen (Delamarre 2001, 265), maar moet blijkens restmateriaal in de Romeinse tijd ook in het noorden thuis zijn geweest tot het er door *alnus* > *arune*

verdrongen werd, men vgl. FEW XIV 301 en plaatsnamen zoals Verniet/Vernooi te Heikruis B (GNSF, 505). Ook *nant* heeft een verlengstuk in het huidige Romaans, vgl. *nant* '(berg)stroom, beek' in de Savoie en verder de vele *Nan(t)*-hydroniemen tot in de Meuse (Delamarre 2001, 196).

Evenmin opgenomen zijn : Duurstede U (vgl. Künzel & Blok & Verhoeff 1988, 116 : wsch. kelt. **dworest-* 'deur, poort, vesting' + het suffix *-ate*), Megen NB (vgl. Kuhn 1968, 330 : **magos*), Doeveren o. Eten NB en Doveren NR (vgl. Krahe 1964, 89, **dubro-dūnon*, overgenomen in Delamarre 2001, 127), Aardenburg Zl en Glons/Glaaien LK. Voor Duurstede volstaat een verwijzing naar de behandeling in Van Loon 2000, 247-248. Megen NB zou als simplex een hapax zijn en is verder verdacht wegens de uitgang in de oudste vormen (721-722 kop. 1191 *meginum*, 1139 *megene*). Doeveren NB (1148 kop. 13de eeuw *douer*) en Doveren NR (1147 *douern*) : zoals in het Britse Dover, aan de Dour (ca. 365 kop. 13de eeuw *dubris*), schuilt in deze naam IE **dhubhārā*, een waternaam die door aanhechting van Germ. dat. pl. resp. Lat. acc. abl. pl. of van *-ion* nedezettingsnaam wordt. **Dhubhārā* zelf bevat **dhubb-* 'donker' (Gysseling 1986, 152), een element dat weliswaar in het Keltisch nog voortleeft, vgl. Oudiers *dub* 'donker'. Evenmin kan voor de namen van het type Gla(i)n(s), Geleen, Glees Keltische exclusiviteit worden geclaimd (vgl. Gysseling 1982, 49 : **gh(e)lan-*, vgl. Iers *glan* 'rein', naast IJslands *glan* 'glans'). H. Kuhn wees erop dat de namen op basis van **dhubb-* en **ghlan-* evengoed voorkomen in de Skandinavische, Baltische en Slavische landen (Kuhn 1968, 319; Kuhn 1972, 342). Voor de namen Aardenburg en Rhône geldt hetzelfde voorbehoud (zie DAG, 17), ook al wordt

de naam Rhône, *Hrodanus* in het Glossarium van Endlicher als een Gallische naam uitgelegd (Schmidt 1980, 37; Lambert 1994, 203). Aardenburg ZI uit *Rodenburg (707 kop. 941 in *pago rodaninse*) bevat dezelfde wortel als de naam Rhône (52 v. Chr. kop. 9de eeuw *rhodanus*) : **ered-* ‘vloeien’ IEW 334. Blijkens de oudste vormen schuilt een heel andere wortel in de naam Ronne : IE *rōt ‘rollen’ IEW 866, vanwaar *rōtanā, onderliggend in de naam Ronse OV (1214 *rothnais*, dus met IE *t* > Germ. *þ*) (Gysseling 1978b, 7 en Gysseling 1983, 166). Glons/Glaaien LK (1034 kop. ca. 1700 *gladons*), vgl. Glageon N (1145 *glaiun*), behoort bij IE **gh(e)ladh-*, vgl. Oudnoors *gladr*, Mhd. *glander* ‘glanzend’, en is dus geen naam op *-dūnum*.

Het variantenapparaat van Medelingen bij Neumagen, noch dat van Metelen in Westfalen (vgl. Krahe 1954, 126 : < *medio-lanum) wettigt een Keltische etymologie. Beuel NR (1139 *buiela*, TW, 136) gaat bezwaarlijk terug op *bodo-ialon ‘zegeplaats’ (vgl. ACS, III, 895) : het heeft geen tegenhanger(s) in de Keltische gebieden en zou aan de Rijn een vreemde eend in de bijt zijn; daarom past Germ. **buhila-* m. ‘heuvel’ hier veel beter.

Onduidelijk is de betekenis van de naam Kemmel WV (1066 *kemble*, 1089 *kemlis*, TW, 577), vergelijkbaar met de naam Kemble Gloucestershire Engl., ‘682 *kemele*, possibly a Brit name derived from *Camulos*, the name of the Celtic god’ (Ekwall 1951, 258), een verklaring aanvaardbaar eveneens door Gysseling aangenomen voor Kemmel : **Cam(u)lion* (Gysseling 1971, 156), maar later opgegeven voor *Kamilos, een bergnaam op basis van IE *akam ‘uitsteken’ (Gysseling 1983a, 43). Al even onopgehelderd is een ander potentieel theo-toponymisch verhaal : dat van de naam Moft (zie *supra*, voetnoot).

Helemaal onzeker is de Keltische etymologie **bor(wo)-cetum*, uit **borwo* 'warmwaterbron' + **ceto-* 'bos' voor Burtscheid bij Aken NR (1018 in *purceto*) (vgl. Delamarre 2001, 83), dat veeleer behoort tot de krans van Romaanse namen op *-ētum* om Aken (GNSF, 315). Aarlen LX oogt Keltisch (ca. 300 kop. 7de eeuw *orolauno*, 1052 *de arlo*) en is het misschien ook wel. Hetzelfde geldt voor Théroouanne/Terenburg PC (ca. 300 kop. 8ste eeuw *taruenna*) : bij **tarwos* 'stier' (TW, 959) of een ander woord dat mogelijk zelfs 'berg' betekende (vgl. Birkhan 1970, 444). Al die namen zijn echter niet opgenomen, de (zeker Keltische) bergnamen Ardennen en Zewen bij Trier (ca. 1200 *zeuena*, *ceuena*, TW, 1102) evenmin, omdat het hapaxen zijn. In de Moezelstreek komen overigens meer potentieel Keltische namen voor, zie Jungandreas 1962-1963. Ivoy, de oude naam van Carignan bij Sedan Ard (ca. 300 kop. 7de eeuw *epoisso*, TW, 538), is zeker Keltisch. Voor Kuhn zijn verder alle namen met *-nt-* (dat volgens hem *tgov.* het 'Belgische' *-apa* staat) Keltisch : **alisontia*, ... > Alsenz, Alzig, Alzette, en verder Ahringsbach, Allenz, Ellenz, Veldenz, Allmesch; **aumantia* > Ems; **durmantia* > Dürremünze (Kuhn 1968, 315-316). Ze zijn hier niet opgenomen.

Naast Kuhn 1968, bevat Loicq & Michel 1996 ongetwijfeld heel wat andere Keltische namen die voor onze kaart in aanmerking zouden komen. Verder werden in het Keltische deel van Gallië tot in Wallonië nederzettingen afgeleid van persoonsnamen, meer bepaald door feminisering : het type *Alesiā*. Deze gewoonte zette zich zelfs door tot in de Romeinse tijd : Ferminne o. Isier LX (880-881 kop. 13de eeuw *firmina*) uit **firmīnā*, bij *Firmīnus*; Foisches Ard (868 kop. 18de eeuw *faustia*), uit **faustiā*, bij *Faustius* (Gysseling 1983c, 81).

Al die Keltische namen zal men op onze kaart tevergeefs zoeken. Hoewel een vollediger kaartbeeld ongetwijfeld een denser patroon zou hebben opgeleverd, mag worden gesteld dat het verkregen kaartbeeld de verhoudingen en schakeringen vrij correct weergeeft. Als men aanvaardt dat toponymisch residu's de reflectie zijn van vervlogen taaltoestanden, is die opname een betrouwbaar instrument waarmee de keltisering in het noorden van Gallië kan worden gemeten.

Doorgedreven consequentie had ons eveneens de typisch Keltische composita moeten doen weren die op grond van 'historische criteria' aan de Romeinse tijd worden toegescheven. Wij raken hier evenwel een bijzonder heikel punt : voor sommige namen bestaat op dat vlak zekerheid (*Augustomago* Oi, *Batauoduri* G, *Caesarmago* Oi, *Fresdore* U, *Lugdunum* ZH), voor andere quasi-zekerheid (Boulogne N en PC, Nijmegen G, (wegens zijn geïsoleerde noordelijke ligging) *Mediolano* G), voor heel wat andere enkel twijfel (de namen van het type *mediolānon*, *nowio-magos* en *dūnon*). Wij hebben hier uiteindelijk geopteerd voor een tussenoplossing : al die namen zijn op de kaart te vinden, maar voor de eerste twee categorieën (in het Corpus gemerkt met R) is een lichter lettertype voorzien. M.b.t. de 'prehistorische keltisering' mogen zij dus weggedacht worden.

Corpus bij de kaart

Tenzij anders vermeld, is de verklaring volgens Gysseling (of uit publicaties, of uit de onuitgegeven nalatenschap);

R betekent : naar alle waarschijnlijkheid pas ontstaan in de Romeinse tijd, zie hierboven.

Keltisch *bon(n)ā-* (< IE **bhannā-*), met laatprehistorische *a > o*

- ACS, I, 480-487.
- 'omheining' > 'woonplaats, stichting' (?), bij IE **bhe-*, **bhā-*, **bhō-* 'glanzen' IEW 104.
- frequent in noordelijk Gallië, ook in het grensgebied met Germanië.

Bonn NR (ca. 107 kop. 11de eeuw *bonna*, TW, 162-163).

Ében[-Émael] LK (1005 kop. 14de eeuw *inbonnas*, ca. 1088 kop. 15de eeuw *embonnes*, Herbillon 1960, 138-143; Herbillon 1986, 42).

Erbonne o. Hoei LK (1257 en *erbone*, 14de eeuw *mons arbone*, Herbillon 1960, 158-159).

Vgl. buiten het studiegebied :

oude naam van Regensburg Bei (1104 *ratisona*, TW, 830), IE **arat-* 'rond, hoog schitterend' en IE **bha-n-*.

oude naam van Wenen (ca. 365 kop. 13de eeuw *vindobona*, Förstemann 1967, II, 1589) < IE **windho-bha-n-*, **windho* 'wit' + **bha-n-*.

Opmerking : niet dit *bona*, maar het adjectief *bouno-*, in protonische positie *bōno-* 'duurzaam, welvarend', zou schuilen in de naam Bologna (It.) (Delamarre 2001, 72), waarnaar de volgende noordelijke Boulognes vernoemd zijn (maar waarvoor Gysseling dan weer IE **bhananiā* reconstrueert).

R Boulogne-sur-Mer/Beunen PC (44 kop. 10de eeuw *gesoricicum* (acc.) > ca. 365 kop. 13de eeuw *gesogiacum quod nunc bononia*, TW, 172 en 401).

R Boulogne-sur-Helpe N (ca. 300 kop. 8ste eeuw *duro-num* > 1111 kop. 13de eeuw *bolonia*, TW, 172).

Keltisch *brigā* (< IE **bhereghā*), in plaatsnamen niet steeds te onderscheiden van *brīwā*, dat door anderen onder meer in de naam Brie wordt herkend, vgl. Rivet & Smith 1982, 278 en Lambert 2000, 162.

- ACS, I, 533.
- 'heuvel' > 'heuvelversterking', verwant met Nl. *berg*.
- behoort tot de oudste laag wegens zijn voorkomen binnen het Keltisch-Ligurische complex; verspreiding in Gallië, Spanje en Galatië (Turkije); later ook in het Latijn (*Augustobriga*, *Flaviobriga* in Spanje) en in het Romaans (b.v. *bric-* in de Franse Alpen).

Boppard RH (ca. 300 kop. 7de-9de eeuw *baudobrica*, *boudobrica*, TW, 164) < IE **bhoudhi-bhereghā*, **bhoudhi* 'sterk?'.
Broyes Oi (1103 *broiaie*, TGF, 149).

Buprich, Romeinse baanpost aan de weg Trier-Straatsburg Saarl (2de eeuw *baudobriga*, *boudobriga*, Jungandreas 1962, 131; Weisgerber 1969, 350).

Coivrel Oi (1123 *cuiebria*, TGF, 168).

Keltisch *brīwā* (< IE **bhrēwā*)

- ACS, I, 610.
- 'brug'.
- frequent in Gallië, ook in Brittannië, maar quasi onbekend in de oostelijke Keltische gebieden.

Brey RH (12de eeuw *bria*, TW, 188).

Briastre N (1033 kop. 1713 *briastrum*, TW, 188-189), met het 'Belgische' suffix *-astrjō-* (Gysseling 1986, 161), eerder dan met het Lat. pejor. suffix *-aster*.

Brie Ai (1209 *bris*, TGF, 141), opm. hierboven.

Brie So (-, TGF, 141), opm. hierboven.

Escaudœuvres N (1057 *de scaldeurio*, 1139 *in scaldobrio*, TW, 331) < IE *skaldhi-bhrēwā 'Schelde-brug'.

Lessive NA (1050-1080 *licieura*, TW, 608), 'Lesse-brug'.

Pontoise Val d'Oise (ca. 300 kop. 8ste eeuw *briua isare*, TW, 805) < IE *bhrēwā isarās 'brug van de Oise'.

oude naam van Amiens So (52 v. Chr. kop. 9de eeuw *samarobriuae* (gen.), TW, 886) < IE *samaro-bhrēwā 'Somme-brug'.

Keltisch *dūnon* (< IE *dhūnom)

- ACS, I, 1375-1377.
- 'heuvel' > 'heuvelversterking' > 'gesloten stedelijke kern', bij Caesar 5 maal *-dunum* als naam van een oppidum.
- in heel Gallië en Brittannië, op het Iberisch Schiereiland beperkt tot Catalonië; chronologische middenlaag : het woord is nog met *d* > *t* ontleend door het Germaans als **tūna-* (*tuin*, *town*, *Zaun*), tgv. later met *d* (*duin*); later als leenwoord in het Latijn (tot welke laag sommigen simplicia zoals *Dun-sur-Meuse* rekenen) en in het Romaans (*dun*, *dunet* 'heuvel(tje)') in de departementen Cantal en Haute-Loire.

Ardon o. Laon Ai (1190 *ab ardone*, TGF, 169).

Averdoingt PC (1142 *auerdun*, TW, 86) < IE *abhrō-dhūnom, **abhrō-* 'sterk'.

Chaudun Ai (1147 *caudunum*, TGF, 172).

Coudun Oi (657 *cusdunum*, TGF, 172).

Cugnon LX (ca. 644 kop. 10de eeuw *casecongidunus*, TW, 252).

Daun RH (747 kop. 13de eeuw *duna*, TW, 259).

Daun o. Bruttig (en ook o. Sehl?) RH (-, Jungandreas 1962, 283).

Daunhöll o. Niederfell en Dieblich RH (-, Jungandreas 1962, 283).

Dhaun RH (1215 *in duna, in castro dune*, Jungandreas 1962, 290).

Dun-sur-Meuse Meu (1114 kop. 12de eeuw *dun*, TW, 291).

Dom le Mesnil Ard (1229 *de duno*, TGF, 150).

Jandun Ard (-, TGF, 173).

Karden RH (926 kop. ca. 1225 *karadone*, TW, 553) < IE *karo-dhūnom, **karo-*, vgl. **kel-* 'uitstekend'.

Kirchdaun RH (1117 *dūne*, TW, 563).

Kond o. Cochem RH (857 kop. 13de eeuw *in uilla condeduno*, TW, 570) < IE *kando-dhūnom, **kando-* 'wit'.

Laon Ai (581 kop. 7de eeuw *lugdone clauate* (gen.), TW, 595) < IE *lugho-dhūnom, **leugh-* variant van **leuk-* 'licht'.

R verdwenen bij Katwijk ZH (ca. 170 kop. 13de eeuw *λουγόδουνον*, ca. 300 kop. 7de eeuw *lugdunum*, TW, 640).

oude naam van Soissons Ai (52 v. Chr. kop. 9de eeuw *noviodunum*, TW, 749). In de ACS, II, 799-801 10 voorbeelden van deze samenstelling.

Verdun Meu (ca. 300 kop. 8ste eeuw *virodunum*, TW, 1004) < IE *wero-dhūnom, **wer-* 'hoog'. Eerst veronderstelde Gysseling IE *wēro-dhūnom 'de ware, betrouwbare, solide burg' (Gysseling 1983c, 79), overigens de klassieke verklaring.

Vernon Eu (1027-31 *de vernum*, TGF, 171).

Vgl. buiten het studiegebied :

Kempton Bei (ca. 170 kop. 13de eeuw *καμβόδουνον*, Förstemann 1967, I, 1653) < IE **kambho-dhūnom*, bij **kabh-* 'uitsteken' (> 'krommen' elders), met nasaalinflix.

Ladenburg Bad (2de eeuw *lopodvn(ensibvs)*, TW, 586) < IE **lapo-dhūnom*, **lap-*, **labh-* 'glanzend', met **lap-* > **lop-*.

bij Heilbronn en Stuttgart Bad (ca. 170 kop. 13de eeuw *Σεγοδουνον*, TW, 906), Kelt. *sego-* 'zege' + *dūnon*.

(Kirch)zarten Bad (ca. 170 kop. 13de eeuw *ταρόδου-
vov*, Förstemann 1967, II, 983) < IE **taro-dhūnom*, **tar-*, **ter-* 'vurig'.

Keltisch *duron* (< IE **dhurom*)

- ACS, I, 1383-1384.
- 'deurpoort' > 'vlakteversterking met poortconstructie', vgl. Nl. *deur*, Eng. *door*, Duits *Tor*, *Tür* en verder Keltisch *durā* 'deur', f.
- zeer ruime verbreiding, maar zeldzaam op het Iberisch Schiereiland, wat een vroege datering in de weg staat; later in het Latijn en mogelijk ook in de substraattaal in Noord-Gallië; steeds in composita. Het type 'adjectief + *duron*' lijkt de oudste laag te vertegenwoordigen, 'duron + adjectief' een jongere, vgl. in het dep. SeiM (10de eeuw *durclarum*) uit *duron* + Lat. *clārum*, uit de Romeinse tijd dus. Aangezien het laatste type vooral in noordelijk Gallië voorkomt, schrijft Kuhn het aan (niet-IE) substraatwerking toe (Kuhn 1968, 329).

Men onderscheidt onder meer de volgende structuren :

1. adjectief (sporadisch appellatief) + *dhurom*, type Nanterre Sei, uit **nemeto-* 'uitstekend' (en dus niet het ervan afgeleide Kelt. *nemeton* 'tempel') + **dhurom*;
2. **dhurom* + adjectief, type Dormans Mar;

3. **dhurom* + appellatief, samengetrokken tot een compositum, type Domqueur So;
4. volksnaam + **dhurom*, type Batavodurum G;
5. **dhurom* + volksnaam, type Châlons-sur-Marne Mar, uit **dhurom* + **katuwellaunōn*, 'van de Catuvellauni'.

Alleur LK (1196 *alur*, TW, 47) < IE **ale-dhurom*, **alo-* 'wit'.

Angleur LK (1145 *angledura*, TW, 58) < IE **anghulo-dhurom*, **anghulo* met nasaal infix bij **ak-*, **agh-* 'uitstekend'.

Avendoren o. Tienen B (1034 kop. ca. 1700 *eurendore*, 1140 kop. 1266 *auerendoren*, TW, 85) < IE **abharno-dhurom* of **abhrino-dhurom*, **abharno-*, **abhrino-* afleidingen van **abh-* 'sterk'.

R bij Nijmegen G (ca. 107 kop. 11de eeuw *batauoduri* (loc.), TW, 104) < IE **bhadawo-dhurom*, de volksnaam *Batavi*.

Brières o. Brécy-Brières Ard (7de-8ste eeuw *briodro*, TGF, 175).

Brieulles sur Bar Ard (7de-8ste eeuw *briodro* (amend.), TGF, 175).

Brieulles sur Meuse Meu (984 *briodurum*, TGF, 175).

Candor Oi (ca. 1136 *de candorro*, TGF, 175).

oude naam van Metz Mos (ca. 107 kop. 11de eeuw *diuoduri* (loc.), TW, 274) < IE **deiwo-dhurom*, **deiwo-* 'schitterend, glanzend'.

Domqueur So (ca. 365 kop. 13de eeuw *duroicoregum*, 1176 *de dulcurio*, TW, 278) < IE **dhurom ikorēgo-*, **eik-* 'uitstekend' + **rēg-* 'machtig'.

Dormans Ma (1085 *vicus duromannensis*, TGF, 150) < IE **dhurom* + **mandho-*, met nasaal infix bij **matu-* 'schitterend, goed'.

Drucat So (870 kop. ca. 1088 *durcaptum*, 1186 *durecat*, TW, 287) < **dhurom catu-*.

Durbuy LX (1084 vals 12de eeuw *durbuy*, TW, 292) < **dhurom bhōio-*, **bhā-*, **bhō-* 'glanzend', dus 'glanzende burg'. Eerst dacht Gysseling aan *dhurom bhōiōn*, 'van de Boii' (Gysseling 1983c, 79).

oude naam van Reims Ma (52 v. Chr. kop. 9de eeuw *durocortorum*, TW, 293) < IE **dhurom kartaro-*, **kartaro-* 'uitstekend'.

R onbekend in de provincie Utrecht (9de eeuw kop. 11de eeuw *fresdore*, TW, 376) < IE *preisio-dhurom, de volksnaam Friezen.

ten westen van Metz MMos (Rom. per. 'ibliodurum', Weisgerber 1969, 125 en 342).

Lissoir o. Hour-en-Famenne NA (1465 *licheire*, Carnoy 1948-1949, 412).

Manheulles Meu (973 *mainhodoro*, TGF, 176).

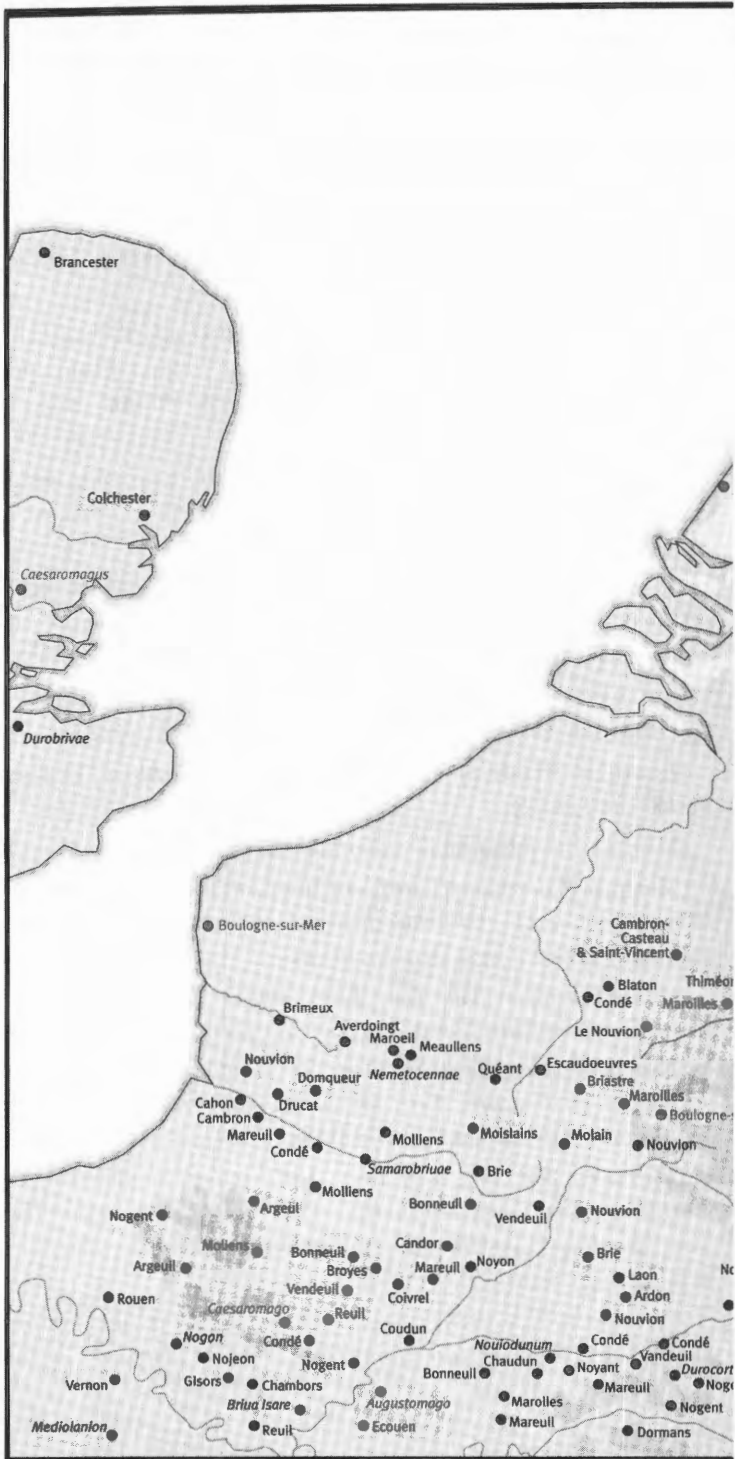
Merken NR (ca. 107 kop. 11de eeuw *in uico marcoduro*, TW, 661) < IE *marko-dhurom, **marko-*, afgeleid van **maro-* 'groot', vgl. *Marcomanni*.

Odeur/Elderen LK (ca. 1131 *oldovr*, TW, 756) < IE *alu-dhurom, **alu-* 'wit'.

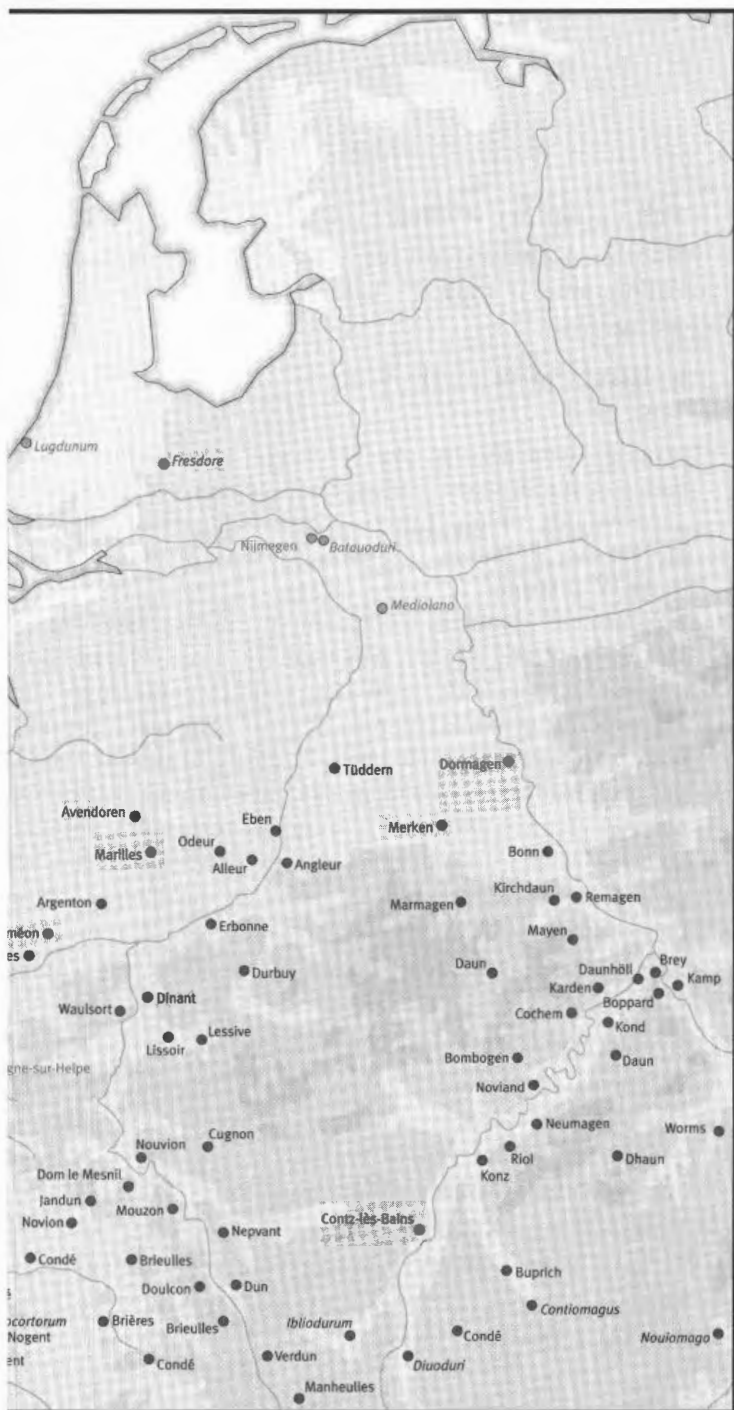
Riol RH (ca. 107 kop. 11de eeuw *rigodulum*, TW, 847) < IE *rēgo-dhurom, **rēg-* > Kelt. *rīg-* 'uitstekend') en *dulum* uit *durum* met dissimilatie *r* > *l*.

Tüddern NR (ca. 170 kop. 13de eeuw *τευδέριον*, ca. 300 kop. 8ste eeuw *teudurum*, TW, 980) < IE *teuto-dhurom, **teuto-* 'uitstekend', anlautende evolutie *t* > *p* > *t* zoals in de naam Tiegem.

Waulsort NA (981 *uualcioderum*, 1050 *in walciodoro*, TW, 1052) < IE *walkio-dhurom, **wel-k-*, **wal-k-* 'schitterend', dus 'vurig'.

Keltische plaatsnamen

in het noorden van Gallië.

Vgl. buiten het studiegebied :

Solothurn Zwitserland (ca. 170 kop. 13de eeuw *saloduron*, Förstemann 1967, II, 670) < IE *salo-dhurom, **salo-* 'goed, gunstig'.

Keltisch *ialon* (< IE **-ialo-*)

- ACS, II, 7.
- 'mooie, open plek in een bos, vgl. de vele toponiemen met een boomnaam' en precies daarom later als suffix aangevoeld; in die functie verdrongen door *-ētum* en *-ārium*, ...; vreemde reconstructie van wortelbetekenis in IEW 504-505.
- bijzonder frequent in Gallië, maar – in tegenstelling tot Delamarre 2001, 157 – wel degelijk aanwezig in toponiemen in Cornwall en Wales, vgl. Deverl en er ook als appellatief voortlevend : Wels, Cornish *ial* 'vruchtbaar hoogland' (Smith 1956, I, 279); blijkbaar omdat het in het Rijnland ontbreekt, bestempelt Kuhn het als oud (Kuhn 1968, 331), maar de verbreiding in Gallië wijst in een andere richting : de productiviteit heeft er een verlengstuk in het Latijn en zichtbaar ook in het Romaans.

Argeuil SeiM (ca. 1043 *orgoil*, TGF, 179), met onbekend eerste lid.

Arguel So (1203 *arguel*, TGF, 179).

Bonneuil o. Esmery-Hallon So (1129 *bonolium*, TW, 163) < IE *bhano-ialon, **bhano-* 'lichtend', met **ban-* > **bon-*.

Bonneuil les Eaux Oi (1164 *bonnolium*, TGF, 182).

Bonneuil en Valois Oi (7de-8ste eeuw *bonocho*, TGF, 182), met *cl* voor *gl*, als grafeem voor mouillering.

Mareuil-Caubert So (12de eeuw *maroil*, TW, 663) < IE *maro-ialon, **maro-* 'groot'.

Mareuil en Dôle Ai (1199 *granea morolii*, TGF, 178).

Mareuil-la-Motte Oi (936 *de maroilo*, TGF, 178).

Mareuil sur Ourcq Oi (1065 *maralia*, TGF, 178).

Marilles B (673-90 vals 1024-31 kop. 12de eeuw *mari-clas*, TW, 663)

Maroeil PC (685 kop. 11de eeuw *in maraculo*, TW, 666).

Maroilles N (672 kop. 11de eeuw *maricolis*, TW, 666).

Maroilles o. Thuin H (-).

Marolles Oi (1175 *marogilum*, TGF, 178).

Reuil-sur-Brêche Oi (ca. 1162 *de riuoilo*, TW, 837) < IE **rato-ialon*, **rato* 'rond', met **ra-* > **ro-*.

Reuil Val d'Oise (-).

Vandeuil Ma (1158 *vendolium*, TGF, 178).

Vendeuil-Caply Oi (ca. 1048 *in vendolio*, TGF, 178) < IE **windho-ialon*, **windho-* 'wit'.

Vendeuil Ai (ca. 1147 *vendoil*, TGF, 178).

Keltisch *kambo-* (< IE **khambho-*)

- 'gebogen' > 'meander', IE **khambho-*, bij IE **(s)kambh-* 'krommen, buigen', waaruit ook Nl. *ham*, met identieke betekenisevolutive.

Kamp-Bornhofen RH (1050 *cambo*, TW, 551).

Mogelijk ervan afgeleid, al dan niet gekruist met Keltisch *comberos* 'samenvloeiing' :

Cambron-Casteau en Cambron-Saint-Vincent H (ca. 751 *cambrione*, TW, 215).

Cambron So (ca. 1155 *camberun*, TW, 215).

Keltisch *kennā* (< IE **kendhā*)

- ACS, I, 910.

- IE **kēdhā*, met nasaal infix bij **kedh-* 'omheinen' (Met het nodige voorbehoud denkt men traditioneel aan Pankelt. **k^wenno-m* 'kop, spits', zie De Bernardo Stempel 2000a, 412).

oude naam van Arras/Atrecht PC (44 v. Chr. kop. 9de eeuw *nemetocennae* (gen.), TW, 733) < **nemetokēdhā*, **nemeto-* 'heiligdom'.

Vgl. buiten het studiegebied :

of oude naam van Rottenburg Bad, of te identificeren met Sülchen Bad (Rom. per. *sumelocenna*, Förstemann 1967, II, 934), IE **seu-* 'buigen, krommen?'.

Keltisch *kondāte* (< IE **komdhāti-*), *kondate* (< IE **komdhati-*)

- ACS, I, 1092-1096.
- 'samenvloeiing'; volgens Gysseling (1983c, 78) is *-ate* een locatiefsuffix (vgl. Maalte OV), maar de traditionele verklaring ziet het anders : *-date*, bij IE **dhē-* 'stellen, zetten'. Hoewel ook andere verklaringen bestaan, lijkt de tegenstelling *cóndate* > Condes (Zuid-Gallië) en *condāte* > Condé (Noord-Gallië) toe te schrijven aan een bepaalde klemtoon in het zuiden tgv. een andere in het noorden. Zie over het probleem van de Keltische klemtoon De Bernardo Stempel 2000a, 409 en Lambert 2000, 162-163.

Condé-sur-Aisne Ai (1178-80 *cunde*, TW, 240).

Condé lès Autry Ard (-, TGF, 111).

Condé-sur-l'Escaut N (869-75 *condato*, TW, 240).

Condé-Folie So (1170 *conde*, TW, 240).

Condé-lès-Herpy Ard (1144-67 *de condeto*, TW, 240).

Condé-Northen Mos (1186 *condei*, TGF, 111).

Condé-sur-Suippe Ai (1222 *conde*, TW, 240).

Condé o. Rochy-Condé Oi (1292 *conde*, TGF, 111).
onbekend, mogelijk bij Mayen RH (1196 *cundeze*,
Kuhn 1968, 321).

Contz-lès-Bains Mos (-).

Konz RH (1052 *cunza*, TW, 571).

Keltisch *magos* (< IE **maghos*)

- ACS, II, 384-85 en II, 782-785.
- IE **maghos*, **magh-* 'vlak, effen', dus **maghos* 'vlakte' > 'plaats, open nederzetting' > 'markt', vgl. *Iuliomagus* omgezet als *forum Iulii*.
- frequent in de Gallische en Britse toponymie; niet op het Iberisch Schiereiland; wordt jonger geacht dan *briga* en *dunum*; leeft niet verder in de Romaanse dialecten, wel op de Britse eilanden.

R oude naam van Senlis Oi (ca. 300 kop. 8ste eeuw *augustomago* TW, 82).

Argenton o. Loncée NA (-) < IE **argento-maghos*, **argento-* 'schitterend, zilverkleurig'.

Blaton H (1139 *blaton*, TW, 150), uit **mlāt(t)o-maghos*, of 'graanmarkt', of 'bloemrijk veld' (vgl. Rivet & Smith 1982, 268-269). Onder voorbehoud.

Bombogen RH (940 *budmaga*, TW, 161) < IE **bhudhi-maghos*, **bheudh-* 'energiek > sterk.'

Brimeux PC (ca. 365 kop. 13de eeuw *briuomagi* (voor *lintomagi*), 1185 *brimeu*, TW, 189-190) < IE **bhrēwā-maghos*, **bhrēwā-* 'brug'. Onder voorbehoud.

Cahon So (921 *cathon*, TGF, 192).

Cochem RH (866 kop. 920 *cuchuma*, 1051 *chugomo*, TW, 567), volgens Kuhn 1968, 326 wellicht uit Kelt. **cocco-magos*.

onbekend in Saarland (Rom. per. '*per vicinarum contiomag(i)ensium*', Weisgerber 1969, 350).

Dormagen NR (ca. 300 kop. 8ste eeuw *durnomago*, TW, 280) < IE *dhurno-maghos, **dheur-* 'hoog, schitterend'.

Doulcon Meu (939 *dulcomense castrum*, TGF, 193).

Ecouen Val d'Oise (12de eeuw *escuem*, TGF, 193).

R oude naam van Beauvais Oi (ca. 170 kop. 13de eeuw *καισαρόμαγος*, ca. 300 kop. 8ste eeuw *caesaromago*, TW, 212).

Marmagen NR (ca. 300 kop. 7de eeuw *marcomago*, TW, 665) < IE *marko-maghos, **mar-k-* 'groot'.

Mayen RH ((931-56) *megina*, TW, 673) en verder de gouwnaam Maifeld (633 kop. 14de eeuw *in pago magninse*, TW, 649). Onder voorbehoud; volgens het TW, 673 Keltisch.

Mouzon Ard (ca. 400 kop. 9de eeuw *musmagenses*, 7de-8ste eeuw *mosomo*, TW, 720) < IE *mosā-maghos, aan de Maas.

Neumagen RH (ca. 300 kop. 7de eeuw *nouiomago*, 1068 *niumaga*, TW, 735-736) < IE *nowio-maghos, **nowio-* 'nieuw'. In ACS, II, 782-784, 18 voorbeelden van deze plaatsnaam.

R? Nijmegen G (Rom. per. *vlpia noviomagi*, 777 kop. 11de eeuw *niumaga*, TW, 742).

Nojeon en Vexin Eu (11de eeuw *nogio siccus*, TGF, 191).

Le Nouvion (= 'Louvion') o. Bavay N (1265-86 *novion*, TGF, 191).

Nouvion-en-Ponthieu So (1158 *de nouiomo*, TW, 748).

Le Nouvion en Thiérache Ai (1142 *novionum*, TGF, 191).

Novion-Porcien Ard (4de eeuw *noviomagus*, TGF, 191).

Noyon Oi (ca. 300 kop. 8ste eeuw *nouiomago*, 887-98 *noviomvs*, TW, 751).

oude naam van Charleval Eu (1207 *nogon*, TGF, 191).

oude naam van Speyer RH (ca. 170 kop. 13de eeuw *Νοιόμαγος*, ca. 300 kop. 7de eeuw *nouiomago*, TW, 749).

Quéant PC (1083 *chaun*, TW, 815) < IE **katu-maghos*, **katu-* 'hoog, schitterend', vgl. de naam Caen.

Remagen RH (ca. 365 kop. 13de eeuw *rigomagus*, TW, 833) < IE **rēgo-maghos*, **rēg-* 'uitstekend, hoog, groot'.

Rouen SeiM (ca. 170 kop. 13de eeuw *ῥατόμαγος*, TW, 865) < IE **rato-maghos*, **rat-* 'uitbuigend, rond'.

Thiméon H (880 kop. 11de eeuw *timiomum*, TW, 961) < IE **temio-maghos*, **atem-* 'hoog, schitterend?'.

Worms RH (ca. 170 kop. 13de eeuw *βορβητόμαγος*, TW, 1090-91) < IE **bharweto-maghos*, genoemd naar de bronnen, vgl. **bhorwo-*, in de naam van een god van de warmwaterbronnen, met **bhar-* > **bhor-*.

Vgl. buiten het studiegebied :

Brumath Bas-Rhin (ca. 170 kop. 13de eeuw *βρευκόμαγος*, TW, 197), **bhreu-* 'zwellen'.

Keltisch *medio-lānon* (< IE **medhio-plānom*)

- ACS, II, 497-505; 42 vbn, met als bekendste Milano, Milaan, gesticht in 396 v. Chr.
- IE **medhio-plānom* '(plaats in het) midden van de vlakte' > 'geschikte plaats, centrum' (anders, met woordstructurele argumentering, bij De Bernardo Stempel 2000b, 94 : 'centrale vlakte', met verder de mededeling dat het gebruik van *lānom* ouder kan zijn

dan dat van *magos*), vgl. voor een soortgelijke betekensevolutie 'vlakte' > 'plaats' later (het etymologisch verwante) Lat. *plānum* > Fr. *plain*, naderhand *plaine* 'vlakte, open ruimte in een stad, plein'

Meullens, oude naam van Saint-Nicolas-lès-Arras PC (1154 *mellens*, TW, 674).

Moislains So (869 kop. ca. 1191 *mediolanas*, 1177 *moilens*, TW, 702).

Molain Ai (1091 *mediolanis*, TW, 702).

Moliens Oi (867-90 *mediolanas*, TGF, 190).

Molliens-au-Bois So (1153 *moilens*, TW, 703).

Molliens-Vidame So (1169 *moiliens*, TW, 703).

oude naam van Evreux Eu (2de eeuw *mediolanion*, TGF, 189).

R? Romeinse baanpost bij Straelen G aan de weg Keulen-Xanten NR (ca. 170 kop. 13de eeuw *μεδιολάτιον*, ca. 300 kop. 8ste eeuw *mediolano*, TW, 676).

Keltisch *nantu*

- ACS, II, 695.
- 'dal'.

Dinant NA (7de-8ste eeuw *devnante*, *deonanti*, TW, 273) < IE *deiwo-nantu, **deiwo-* 'schitterend' < 'goddelijk'.

Keltisch *nowianton*

- ACS, II, 777-779, 37 voorbeelden.
- IE *nowio 'nieuw' + het suffix **-ant-io-*, vandaar Kelt. *nowianton* 'nieuwheid, nieuwe stad, kolonie', vgl. semantisch : middeleeuwse namen zoals Neuville/Ville-neuve.
- frequent in Gallië en Brittannië, in het Rijnland en zelfs in Galatië : *Novanteni*.

Nepvant Meu (1139 *nepviantum*, TGF, 145).

Nogent o. Coucy-le-Château-Auffrique Ai (1086 *noviantus*, TW, 745).

Nogent sur Oise Oi (862 *novigentum*, TGF, 146).

Nogent l'Abbesse Ma (1201 *nogentum*, TGF, 145).

Nogent sur Marne Ma (6de eeuw *de vico novigento*, TGF, 145).

Nogent o. Neufchâtel SeiM (11de eeuw *novientum*, TGF, 145).

Nouvion et Catillon Ai (12de eeuw *novigentum*, TGF, 146) en Nouvion le Comte Ai (986 *noviant*, TGF, 146).

Nouvion-sur-Meuse Ard (1079 *noviant*, TW, 748).

Nouvion-le-Vineux Ai (1176 *noviant*, TW, 749).

Noviand o. Maring-Noviant RH (981 kop. 1215 *noviant*, TW, 749).

Noyant et Aconin Ai (1297 *noiant*, TGF, 146).

Niet Keltisch, maar kennelijk 'Belgisch' is **nowesion* :

Neuss NR (ca. 107 kop. 11de eeuw *nowesium*, TW, 736).

Keltisch *rati* (< IE **perat-*)

- 'muur, omwalling' > 'burg', uit IE **perat-* 'aarden omwalling'.

Vgl. buiten het studiegebied :

oude naam van Straatsburg Bas-Rhin (ca. 170 kop. 13de eeuw *ἀργεντόρατον*; ca. 591 kop. 7de eeuw *ad argentoratensem urbem quam nunc stradeburgum uocant*, TW, 67, 941), Keltisch *argento-rati* 'zilverkleurige burg', *rati* 'burg', vgl. Iers *raith* 'aarden wal rond een burg'.

Keltisch *riton* (< IE **priton*)

- ACS, II, 1195.

- traditioneel uitgelegd als 'voorde' (en er dan ook etymologisch verwant aan geacht, net als aan Eng. *ford*, Noors *fjord*, Lat. *portus*), maar de glosse *urbem sublimen* voor *anderitum* bij Sidonius Appolinaris (DAC1970, 434) past bij 'versterking' : IE *andho-priton 'hoge burg' dus. Etymologisch moet daarbij dan gedacht worden aan **prit-* bij IE *prej-* 'liefhebben > beschermen > bergen', vgl. Duits *einfriedigen*, *Friedhof* en Nl. *vrede* (Gysseling 1986, 154).
- frequent in Gallië en Brittannië, niet bekend op het Iberisch Schiereiland en in Noord-Italië.

Chambors Oi (1247 *chamborcium*, TGF, 197) < IE *kambho-riton, met nasaal infix bij **kabh-* 'uitstekend'.

Gisors Eu (968 *gisortis*, TGF, 197).

Vgl. buiten het studiegebied :

bij Aschaffenburg Bei (ca. 170 kop. 13de eeuw *Λοκοριτον*, Förstemann 1967, II, 129), met **lok-* uit **lak-* 'hoog'.

In de aanpalende Germania ziet men, naar hetzelfde model gevormd, op basis van IE **bheregh-* 'omheinen' :

> Germ. *burg-jan 'burg'

Asberg o. Mörs NR (98 kop. 15de eeuw *asciburgium*, TW, 72), met **asek-* 'sterk' (liever dan met *aski-* 'es', dat weliswaar op dat adjectief teruggaat) en Qualburg o. Schneppenbaum NR (ca. 390 kop. 9de eeuw *quadriburgium*, TW, 814), met Lat. *quadrus* 'vierkantig'. Ptolemaeus vermeldt verder *Lakiburgium* en een tweede *Asciburgium*, beide in (het vroegere) Oost-Duitsland (Kuhn 1968, 328).

> Germ. **berga-* 'berg'

Teutoburgerwald, een gebergte tussen Osnabrück en Paderborn (ca. 115 kop. 9de eeuw *teutoburgiensi saltu*

(abl.), TW, 957), vgl. *Tuitenberg* te Sint-Kwintens-Lenik B en verder *Teutates*, een van de drie Keltische hoofdgoden, alle bij IE **teut-* 'uitstekend, hoog' (Gysse-ling 1987a, 1298).

Voor het op de kaart afgebeelde deel van Brittannië noteert men, uit de klassieke periode :

briwā

naam van de Romeinse stad (met een vroege Romeinse versterking) te Rochester Kent Rom. per. '*durobriuae*' (Rivet & Smith 1982, 346-348).

dūnon

Branchester, een Romeinse versterking Norfolk Rom. per. '*branodunum*' (Rivet & Smith 1982, 274-275).

Colchester, een IJzertijdnederzetting, naderhand een Romeinse *colonia* Essex Rom. per. '*camulodunum*' (Rivet & Smith 1982, 294-295).

magos

R naam van een Romeinse versterking te Chelmsford Essex Rom. per. '*caesaromagus*' (Rivet & Smith 1982, 287-288).

Genese en verdere expansie van het Keltische taalgebied

De bakermat van het Keltisch ligt daar waar toponiemen ter plaatse een evolutie van pre-Keltisch naar Keltisch doorlopen hebben. Een exclusief en zeer oud kenmerk van het Keltisch is de evolutie van *p* naar *h*, met latere wegval van deze *h*.

Slechts één naam verschaft voldoende zekerheid : *Hercynia*. Hiermee werden volgens Caesars BG de Zwabische

en Frankische Jura en het Ertsgebergte aangeduid. Mede blijkens de Oudhoogduitse, op Germ. *fergunjō- (met *g* i.p.v. *χ*, wet van Verner) teruggaande naamvorm van dit gebergte, Got. *fairguni* 'berg, gebergte', Oudhgd. *Fergunna* (het Ertsgebergte), *Virgunnia* (gelatiniseerd, de Zwabische en Frankische Jura) klimt Hercynia op tot IE **perk^uuniā*, bij **perk^uu-s* 'eik' IEW 822 (Schmidt 1987, 142). Tot de bakermat van het Keltisch behoort dus het gebied dat Bohemen en Beieren of een deel ervan omvat.

Beieren komt evenwel niet in aanmerking omdat zich daar autochtone namen bevinden die niet aan de evolutie *p* > *h* hebben deelgenomen, met name de toponiemen op basis van het hydroniem *Patirā 'de vlugge' : Pfettrach (kreits Landshut), Pfettrach (kreits Freising) en Pfatter (kreits Regensburg). Er rest dus alleen Bohemen. Daarmee stemt overeen dat de Volcae, die volgens Caesar BG VI 24 bij de Hercynia woonden, het allereerste belangrijke Keltische volk moeten geweest zijn waarvan de Germanen (die zich in de streek van de Elbe zuidwaarts verbreidden) gehoord hadden. De gegermaniseerde naam van dit volk, *Walhōs, werd door de Germanen uitgebreid tot alle Keltische volkeren (en later, na de romanisering van de meeste Keltische volkeren, tot alle Romaanse volkeren). Wellicht woonden de Volcae in Thüringen; in Bohemen – zoals de naam het zegt – zaten de Boii.

De expansie van de 'Keltische wereld' was indrukwekkend. De historische bronnen en vooral de archeologie laten ons die expansie op de voet volgen : de vorstengraven uit de zgn. Hallstatt-periode met hun concentratie in Bohemen en Beieren (7de eeuw v. Chr.), verder de verschuiving van het zwaartepunt naar Zuidwest-Duitsland, Zwitserland en de Bourgogne (6de eeuw), en dan naar de

Middenrijn en de Marne (5de eeuw), met de zgn. LaTène-cultuur als exponent. Tegelijkertijd ziet men die cultuur ook al in Engeland, Ierland en Noord-Spanje. Vanuit Zuidoost-Frankrijk en Noord-Italië worden vervolgens raids naar het zuiden opgezet : ca. 399 v. Chr. inname van Rome, de Etruskische stad Felsina heet vanaf 189 v. Chr. Bononia, het huidige Bologna.

Vanaf de 4de eeuw dringen de Kelten door tot in de Balkan en Klein-Azië, waar men omstreeks 260 v. Chr. de stichting ziet van Galatië. Naast de naam van die kolonie zelf, laten de Kelten naamkaartjes achter die doorgaans tot de oudste laag worden gerekend : het type op *-briga*.

Stapsgewijze doen vooral de Romeinen het Keltische tij keren. Gallia Cisalpina wordt veroverd tussen 283 en 192 v. Chr., de Provence eind tweede eeuw v. Chr. Dan volgen Gallië met Caesar van 58 tot 51 v. Chr., Noricum, Retië en Pannonië van 16 tot 10 v. Chr. en ten slotte Engeland in het midden van de eerste eeuw n. Chr.

De details van de hierboven uiteengezette chronologische orde zijn nog volop in discussie. Na het verloren-gaan van de oude *p*, ontstond in de oostelijke tak van het Keltisch een *p* uit oude *k^w*. Die eigenaardigheid wordt vaak als dateringsmiddel aangewend en door sommigen gebruikt om de keltisering van Europa te laten verlopen in golven die elkaar overspoeld hebben (vgl. Evans 1997, 12). Met name in Spanje zou een oude *k^w*-golf overdekt zijn door een jonge *p*-golf onder meer aanwijsbaar in namen op *-dūnum* (Cunliffe 1997, 137-138). Gallië lijkt ook *k^w*-relicten te hebben bewaard, vgl. de riviernamen Seine (52 v. Chr. kop. 9de eeuw *sequana*) en Canche (723 kop. 961 *quantia*), tgv. de nabije streeknaam Ponthieu (7de eeuw *in pontio*).

In het Keltenvraagstuk ligt de gelijkstelling van 'archeologische en taalkundige Kelten' de jongste tijd vaker onder het vuur, vgl. 'Pourquoi les protohistoriens parlent-ils des Celtes en Champagne? Aucun auteur ancien ne parle des Celtes au nord de la ligne Seine-Marne ...' (Collis 1999, 415). Collis verkiest dan ook 'La Tène' boven 'Keltisch'.

Het is nu best mogelijk dat de linguïstische door een materiële golfbeweging is voorafgegaan. Het omgekeerde lijkt minder waarschijnlijk. In elk geval constateert men soms opvallende parallellen, b.v. wanneer het wezenlijkste aspect van het Keltendom, de urbanisatie, van de derde tot de eerste eeuw in het noorden van Gallië vorm krijgt. Zo valt de kaart van de hoogtesites met pre-stedelijke allure uit die tijd perfect samen met die van de Keltische plaatsnamen in het noorden van Gallië. In Vlaanderen, waar schier geen Keltische namen voorkomen, komen weliswaar hoogtesites voor, maar het zijn geen echte centra met een economische scharnierfunctie zoals de grote Franse en Duitse oppida. Het materiële correlaat met die oppida dat men toch op de Vlaamse hoogtesites aantreft, heeft enkel betrekking op een sociale toplaag, een regionale elitegroep, die door nauwe onderlinge banden en door de uitwisseling van prestigegoederen, de indruk wekt van een Europese cultuur (De Mulder & Verlaeckt 1997, 5).

Hierboven kwam H. Rix al ter sprake als eerste die de namen op basis van *dūnum*, *briga* en *magus* karteerde. N.a.v. een archeologisch-linguïstisch seminariewerk op de universiteit van Tübingen voorzag hij het verkregen kaartbeeld verder van commentaar. Al kan de nauwkeurigheid van Rix' kaarten in twijfel worden getrokken (vgl. alleen al de talrijke *dūnum*-namen in Nederland en

de Keltische namen van Zuidoost-Engeland, nog overgenomen in Birkhan 1999, tgov. het nauwkeurige kaartbeeld in Rivet & Smith 1982), de chronologische stratigrafie die hij voorstelt, doet het nog steeds. Grotendeels neemt Birkhan Rix' rangorde van Keltische expansiegolven over. In grote trekken ziet die er als volgt uit. De namen op *briga* zijn de oudste en staan in verband met de versterkingen uit een vroege periode. Ze komen voor in Gallië en op het Iberisch Schiereiland, maar ontbreken in Brittannië. De namen op *dūnum* 'versterkte hoogteburcht' vormen een tweede laag, die – hoewel het woord ouder lijkt – beantwoorden aan de *oppida* en/of 'hillforts' van de 2de-1ste eeuw v.Chr. (Birkhan 1997, 339-340; Birkhan 1999, 14). Zij omvatten bijna het hele Keltische nederzettingsgebied, maar ontbreken op het Iberisch Schiereiland, wat ze aan een jongere laag laat toewijzen (Opmerking : ze komen in de beperkte zone van Catalonië wel voor, maar vormen er inderdaad een jongere laag). Een derde type is dat op *magos* 'veld', zichtbaar het jongste van de drie. Het ontbreekt in Spanje en Portugal, maar komt wel voor in Brittannië. *Durum* 'versterking met poortgebouw' ten slotte verhoudt zich chronologisch zoals *magos*, een niet onbelangrijk gegeven waarover hieronder meer.

H. Kuhn, die zijn onderzoek concentreert op de situatie in West-Duitsland, herkent voor dat gebied duidelijk een noordgrens van Keltische plaatsnamen (Kuhn 1968), waarvan hij eerder al een aantal types had gekarteerd (zie onder meer Kuhn 1962). Die noordgrens coïncideert volgens hem met de noordgrens van *-nt* en met de zuidgrens van *-apa*. Dat maakt het hem mogelijk om de tegenstelling een naam te geven : het Keltisch van het zuiden tgov. de taal van het Noordwestblok, wat hem

uiteindelijk aan een oppositie IE : niet-IE brengt. Binnen de Noord-Gallische Keltische zone zelf onderscheidt Kuhn een kernzone in Frankrijk tgv. een randzone aan de Rijn en de Moezel. De Eifel-Taunuskam vormt de scheidingslijn. Zoals we zullen zien, is tegen die opvatting weinig in te brengen. Problematischer lijkt de interpretatie van de randzone als uitzaaiingsgebied. Zoals Jungandreas beschouwt Kuhn het gebied van de Treveri als een laat gekeltiseerde zone, onder meer op grond van de conservering van *p* in namen zoals *Prüm* en *Prims*. Een van Kuhns zwakke schakels is zijn vroege datering van *-ialon*, een element dat in de Moezelstreek inderdaad ontbreekt. Precies aan de Moezel valt integendeel een geweldige concentratie van oude Keltische naamtypes te noteren.

De linkeroever van de belangrijke handelsroute die de Rijn was, ligt bezaaid met *magos* (vgl. kaart 3 bij Rix). Naast enkele namen op *briga* (vgl. kaart 2 bij Rix), vindt men er een uitgesproken vertegenwoordiging van *dūnum*. Terwijl dat laatste element er zelfs secundair (d.w.z. in de Romeinse tijd) productief kan zijn geweest, kan het in de regel een zekere ouderdom worden toegeschreven. Meer nog, aan met *dūnum* benoemde plaatsen lijken onvervalste historische realiteiten te beantwoorden. Tacitus maakt er in zijn *Germania* XIII 1 (eind 1ste eeuw n. Chr.) een toespeling op. Aan beide zijden van de Rijn, zegt hij, wemelt het van uitgestrekte *oppida*, die ooit door de Cimbri gebouwd werden. Tacitus had het hier over een toestand van ten minste 200 jaar vóór hem. Het lijkt logisch deze *oppida* aan de Kelten toe te schrijven, die hun gebied precies tegen de invalende Germanen dienden te beschermen (Kuhn 1973a, 302). Niet zonder belang is verder de mededeling van

Caesar BG VI 34-35 dat de Eburones – anders dan de zuidelijker wonende stammen zoals de Atuatuaci – geen *oppida* bezaten : *erat ... non oppidum non praesidium quod se armis defenderit*. In het gebied van de Eburones treft men op onze kaart inderdaad geen toponiemen op *dūnum* aan, wel op *durum*.

Het aflossen van *dūnum* door *durum* lijkt op zijn beurt de overstap van hoogte- naar vlaktenederzettingen te weerspiegelen en de concentratie van *durum* bij Maas en Rijn in het aanpalende oosten kan wel de reflexie zijn van de bescherming van door Keltische ondernemers gestichte handelsplaatsen, die op hun beurt bij voorkeur met *magos* aangeduid werden.

Deze traditie lijkt zich te hebben voortgezet tot in de Vroegromeinse tijd, toen *Batavodurum* en Nijmegen werden gesticht. Zoals in die tijd meer de gewoonte, verzezen op nieuwe strategische plaatsen stedelijke kernen uit het niets. Bavay is er een voorbeeld van. Nijmegen op zijn beurt was geen inheemse, maar een Bataafse nederzetting. De inwijkende Batavi moeten een numerieke minderheid van dissidente Chatten zijn geweest die door Augustus of Agrippa van hun stamgebied, de Taunus, naar de Nederlanden inz. naar de Betuwe (~ *Batavi*) ten noordwesten van Nijmegen werden gestuurd en er zich vemengden met een restant van lokale Eburones.

Op grond van namen als *Batavo-durum*, *Fres-dore*, *Angli-durum (Angleur) [eventueel aan te vullen met *Walcio-durum (Waulsort)] veronderstelt Kuhn dat de Keltische naamgeving met onder meer *durum* in het taalgebruik van de (in de 1ste eeuw v. Chr. al Germaanstalige) plaatselijke bevolking overgegaan is. Onder de noemer van die traditie zou ook de cluster van *durum*-namen rond Luik kunnen worden gebracht. Dit wordt

niet tegengesproken door de jonge (Latijnse of Germaanse) origine van het structuurtype met achterplaatsing van *durum* tgov. het te verwachten 'oude inheemse' type met voorplaatsing zoals in de naam Durbuy. Aan de andere kant lijkt een jonge datering dan weer onverenigbaar met de ouderdom van de elementen in het eerste deel van de namen zoals nu geëtymologiseerd door M. Gysseling (zie Corpus). Een ogenblik zou men er zelfs aan denken de noordelijke *durum*-groep een heel vroege datering toe te kennen. Aanleiding hiervoor is het geografische parallellisme met de kaart van de vorstengraven uit de overgang van de 5de naar de 4de eeuw v Chr. : Eigenbilzen BL, Wijshagen BL, Oss NL, Wijchen NL en nog enkele andere (zie Van Impe 1998, 55 en Toorians 2000, 27).

Het quasi-monopolie van *durum* in noordoostelijk België is enigszins vergelijkbaar met de concentratie van *mediolanum* aan beide oevers van de Somme en van *bonna* in het Maas-Rijngebied. Regionale productiviteit van toponymische elementen is een fenomeen waarop overigens geen datum staat. Een mooi voorbeeld uit de Keltische wereld vormt het element *nemeton* '(bos)heiligdom'. Terwijl *nemeton*-namen proportioneel eerder dun gezaaid zijn, maakte het bestanddeel *nemeton* in de historische tijd een ongewone explosie mee in de Taw Valley in Devonshire, met meer dan 20 namen van het type *nymet-*, *nymph-* (Haywood 2001, 64-65, kaart).

Een aantal van de Keltische simplicia is mogelijk niet ouder dan de Romeinse tijd. Men vgl. alleen hoeveel 'Keltische namen' in Brittannië, waarover de antieke bronnen ons bijzonder goed documenteren, enkel voor de administratie en het leger lijken te hebben bestaan.

Naast de geografische groepering van elementen, verdient een ander fenomeen nog even de aandacht : de grote blanke vlek op de kaart tussen Boven-Maas en Rijn-Moezel. Wellicht moet de verklaring hier in de hoek van de fysiografie worden gezocht : het natuurgebied van de Eifelkam. Daar ontbreken de *oppida* eveneens (Fichtl 2000, 18-19, kaart).

Samenvattend. Naast het vroege *briga* is *dūnum* in noordelijk Gallië goed vertegenwoordigd. Beide elementen benoemden heuvelsterkten. Bij *durum* mag men zich veeleer vlakteburgen voorstellen, net als bij *riton* en *rati*, die zich etymologisch met ringburgen laten associëren. Alle boden ze bescherming aan handelscentra en ontmoetingsplaatsen allerlei waarvan *magos* en *mediolanon* dan weer de naamkaartjes zijn. In de Noord-Franse 'core area' met uitlopers tot in België wordt het Keltische toponymische weefsel dichter gemaakt door het type op *-ialon*, dat, op grond van de elementen waar het mee gecombineerd wordt, mag worden beschouwd als een benaming voor landelijke nederzettingen ontstaan door rooiing. Andere termen zijn hier *nowiantum* en *bonna*.

Het beeld van de Keltische namen zoals wij het nu een stuk beter kennen, zorgt alvast voor één grote verrassing : de regelrechte tegenspraak van de zo noordelijke verspreiding van deze namen met wat door Caesar BG I 1 *Gallos ... a Belgis Matrona et Sequana dividit* wordt gesuggereerd : de Marne en de Seine als noordgrens van het Keltische (taal)gebied. Kuhn vermoedt hier veeleer een politieke dan een taalkundige lading, wat dan de deur openlaat voor 'Keltischsprekenden ten noorden van beide rivieren, waar in latere tijd de voogdij van de *Belgae gold*' (Kuhn 1968, 331). Toch luidt het in BG I 1 duidelijk : *Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se dif-*

ferunt. Een andere opvatting houdt het daarom voor het gebied ten noorden van Marne en Seine bij 'mettertijd gekeltiseerde Belgae'. De taal van deze soort Belgae blijft dus een probleem. Maar al evenzeer die van de andere Belgae, met name van hen die ten noorden van de zone met de Keltische plaatsnamen woonden.

De Belgae en de 'Belgische substraattaal'

In de jaren vijftig al weekte het (weliswaar toen nog vrij rudimentaire) kaartbeeld van de Keltische toponiemen vragen los omtrent de 'taal van de Oude Belgen': Keltisch, Oudgermaans of een andere taal? Vgl. een aarzelende Gysseling in Gysseling 1957.

Eerst bracht het onderzoek sporen aan het licht van een germanisering uit de tweede eeuw v. Chr., maar al gauw groeide het besef dat niet alle eigenaardigheden van de namenschat zich in dat beeld van een Germaans-talige rand van Noord-Gallië laten inpassen.

Zo construeerde M. Gysseling het 'Belgisch', H. Kuhn de 'taal van het Noordwestblok', dat hij situeert tussen Aller en Oise en opsplitst in een westelijk niet-IE en een oostelijk IE luik, waarbij hij dan een hoofdrol toekent aan de in Oost-Duitsland gesitueerde Veneti, Germ. *winiþum (dat. pl.) (Kuhn 1972, 273). Kuhns gidsfossielen zijn onder meer: de *-st*-formaties, de namen op *-apa* en die met bewaarde *p*- (Kuhn 1962, 128). Soms gebruikt Kuhn ook de term Belgisch, vgl. 'Das Belgische war dann vielleicht eine dem Keltischen nahestehende indogermanische Mundartgruppe auf einer sehr starken fremden Unterschicht' (Kuhn 1968, 332).

Gysseling beschouwt het 'Belgisch', dat hij gaandeweg de 'substraattaal' ging noemen, als een archaische IE

taal die gesproken werd in het noorden van West-Europa. De streek van Canche en Somme, de Ardennen, de Eifel en het Duitse Middelgebergte vormden de overgangszone naar een zuidelijker gebied waar Keltisch gesproken werd. De Nederlanden, Noordwest-Duitsland en Engeland behoorden tot het noorden.

Kenmerkend voor de toponymie van het noorden is dat nederzettingsnamen er afgeleid zijn van waternamen, persoonsnamen of adjectieven door toevoeging hetzij van de meervoudsuitgang (> Germ. dat. pl., Rom. acc. pl.), hetzij van het suffix *-ion*.

Van de syntaxis van deze substraattaal die er klonk, is niets bekend.

Fonetisch onderscheidde ze zich evenwel op de zes volgende punten : 1. behoud van drie reeksen oclusieven zonder neiging tot verschuiving, zulks in tegenstelling met het Keltisch waar *p* evolueerde tot *h*, die ten slotte wegviel, en met het Germaans waar de drie reeksen verschoven met behoud van de onderlinge afstand. (Het gemakkelijkst te herkennen zijn de substraatnamen (en -woorden) met behoud van *p* omdat het IE oorspronkelijk aan het woordbegin geen *b* kende en dientengevolge in de Germaanse talen geen *p*- heeft voortgebracht); 2. variatie van de stemloze met geaspireerde stemhebbende oclusief, b.v. **kap-/*kabh-/*ghabh-*; 3. mobiele *s* vóór initiale consonant, b.v. **(s)melt-*; 4. evolutie van sonantische *l r m r* tot *al ar am an*; 5. evolutie van *o* tot *a*, zoals in het Germaans; 6. vervolgens jongere evolutie van *a* tot *o*, vooral vóór of na *l, r, m, n, w, p* en *b* (naar : Gysseling 1981b en Gysseling 1986).

Toelichting : punt 5 wil een verklaring geven aan het overwicht van *ǎ* in vele Oudeuropese namen. Kuhn dacht hier aan de invloed van de niet-IE substraattaal;

punt 6 legt uit waarom in het variantenapparaat van heel wat namen *a* afwisselt met *o* en is een pleidooi voor $a > o$ naast (de traditionele) $o > a$. Verder luidt het : het Germaans, dat zelf $o > a$ kende, bewaart de vormen met *a*, het Keltisch de vormen met *o*. Eén voorbeeld : **mas-* > **mos-*, 52 v. Chr. kop. 9de eeuw *mosa*, Fr. *Meuse* tgov. 10de eeuw *masa*, Nl. Duits *Maas*, TW, 695 . Men vindt er meer in Gysseling 1986 en Gysseling 1987b. Het revolutionaire van deze nieuwe visie is dat ze komaf maakt met de opvatting dat bij namen waarvan vormen met *o* en *a* zijn overgeleverd, de *a* niet noodzakelijk als een teken van germanisering moet worden gezien. Voor de interpretatie van heel wat namen kan dit consequenties hebben. Hieronder een overzicht van de namen met *a* en *o* in het variantenapparaat.

Namen met a naast o

Aarlen LX

o : ca. 300 kop. 7de eeuw *orolauno* ;

a : 1052 *de arlo* (TW, 68).

IE **er-*, **ar-* 'hoog zijn, uitsteken' IEW 67, dus met *ar* > *or* en *al* > *ol* (vgl. *Ario-vistus*, koning van de Suebi) zou hier het best passen : de stad ligt op een 416 m hoge heuvel.

Bayeux Calv

o : 1ste eeuw *bodiocasses* ;

a : ca. 400 *civitas baiocassium* (TGF, 152).

Beieren-Bohemen

o : 52 v. Chr. kop. 5de eeuw *boii* ;

a : *baiovarii*, de Beieren.

Bij IE **bhei-* 'uitstekend, groot'.

Canche-Ponthieu

o : 7de-8ste eeuw *in pontio* (TW, 804);

a : 723 kop. 961 kop. 12de eeuw *quantia* (TW, 217).

Opmerking : Gysseling scheidt beide vormen : het hydroniem **Pantis* > **Pontis* + **-awon*, bij IE **pa(n)t-* 'glanzen', tgov. de naam Canche bij IE **k(e)wan-* 'schitteren, uitbuigen' (Gysseling 1982, 48).

Condruși/Condroz en matronennaam

o : 52 v. Chr. kop. 9de en 11de eeuw *condruosos*, *condrusos* (acc.), *pagvs condrvstis* (TW, 241);

a : 2de-3de eeuw *matronis cantrvsteihiabvs* (dat.) in Hoeilaart (TW, 241) en *matronis andrvsteihiabvs* in Keulen, *matronis andrvsteihiabus* in Godesberg en *matronis andrvsteihis* in Bonn (Gysseling 1987a, 1298) (7).

Heerlen NL

o : 300 kop. 8ste eeuw *coriouallum*, ca. 365 kop. 13de eeuw *cortovallio*;

a : ca. 1050 kop. 11de eeuw *herla* (TW, 462).

Op voorwaarde dat men aanvaardt : **kariowaldhos* (IE **kar-* 'uitstekend' + *wal-dh-* 'sterk', vgl. Chariovalda, de chef van Batavi) in **kariowaldhion* > **koriowaldhion* > Heerlen (Gysseling 1983b, 21). Voor een antroponiem als eerste lid wordt ook gepleit in Stolte 1963, 95-96 en Rivet & Smith 1982, 265. Zie voor een overzicht van de verklaringen Tummers 1962, 14-18, met de verdediging van **corio-allo* en **corio-vallum*, ook bij Delamarre 2001, 104-105.

(7) Het is niet bewezen dat deze godennaam rechtstreeks bij de namen Condruși/Condroz behoort, maar de kans is groot. De evolutie van IE **kom-* tot *kan-* en verder tot *han-* en *an-* lijkt erg waarschijnlijk. Dat laatste prefix is echter niet hetzelfde als dat in *antrusione* (acc.) < **ana-trustjan-* 'lid van het koninklijk gewapend escorte' (Gysseling 1976, 64) uit de Lex Salica.

Ladenburg Bad

o : 2de eeuw *lopodvn(ensibus)* (TW, 586);

a : Ladenburg.

Lek

o : 777 kop. 11de eeuw *lokkia*;

a : 944 kop. 11de eeuw *lacke* (TW, 604-605).

Maas

o : 52 v. Chr. kop. 9de eeuw *mosa*;

a : 10de eeuw *masa* (TW, 695), wellicht ook al in 2de eeuw *matribvs masanabvs*.

Main RH

o : 44 na Chr. kop. 10de eeuw *moenis* (TW, 650);

a : 15de eeuw *Main*.

Mainz RH

o : ca. 107 kop. 11de eeuw *mogontiacum*;

a : 6de eeuw *magantia* (TW, 650-651).

Oberwesel RH

o : 3de eeuw *[vo]solvia*;

a : 820 kop. ca. 920 *uuasaliām* (acc.) (TW, 754).

Rouen SeiM

o : ca. 390 kop. 9de eeuw *rotomagi*;

a : ca. 170 kopie 13de eeuw *ratomagos* (TW, 865).

Voorbehoud : volgens Lambert 2000, 164 : $\bar{o}$ naast $\bar{a}$.

Solre-Saint-Géry H en Solre, bijrivier van de Samber

o : 11de eeuw *solra*;

a : 10de eeuw *salra* (TW, 925).

Somme

o : ca. 575 kop. 7de eeuw resp. ca. 700 *summanam* resp. *sumenam* (acc.), ca. 576 kop. 8ste kop. 9de eeuw *somena* (TW, 925);

a : 52 v. Chr. kop. 9de eeuw *samarobriuae* (gen.) (TW, 886).

'Traiana' oude naam van Xanten NR

o : 1ste-4de eeuw *troianensis*;

a : 104 *traianensis* (TW, 974).

Vogezes/Vosges-Wasgenwald

o : 52 v. Chr. kop. 9de eeuw *ex monte vosego*;

a : 992 *wasego* (TW, 1022).

Waudrez H

o : ca. 300 kop. 8ste eeuw *uodgoriacum*;

a : 779 kop. ca. 1191 *in walderiego* (TW, 1052), hier echter mogelijk met *o* > *a* door vroegmiddeleeuwse reïnterpretatie.

Worms RH

o : ca. 170 kop. 13de eeuw *βορβητόμαγος*;

a : 7de-8ste eeuw *varmacia* (TW, 1090).

Hetzelfde fenomeen constateert men bij Noord-Gallische godennamen :

bij IE **wek-*, **wak-* 'uitstekend, glanzend' : *matronis vacallinehis*, *matronis vocallinehis* (dat.) (Gysseling 1987a, 1301), anders in Schmidt 1987, 144, waar *o* > *a* wordt verdedigd;

bij IE **ghabh-* 'rijk' of 'hoog' : *alagabiabvs*, *ollogabiabvs* (Gysseling 1987a, 1299).

Zie voor meer voorbeelden Gysseling 1986, 163-165.

Onbesproken blijven hier de vele plaatsnamenparen zoals Landenne LK (1208 *landines*) / Londen (115-117 kop. 9de eeuw *londinium*), waarin originele *a* naast *o* kan worden verondersteld (Gysseling 1986, 152).

Dan weer hierbuiten vallen de volgende paren.

1. $\bar{o} : a$

Moezel (ca. 107 kop. 11de eeuw *mosella* ↔ Maas.

Zeune o. Sint-Pieters-Leeuw B (1176 *sonē*) en Zoniën-B (1140 kop. ca. 1265 *songia*) ↔ Zenne (ca. 1190 *sennam*) en Zinnik [/Soignies] H (1356 *senneke*) (TW, 923, 1100, 1101).

2. $\bar{o} : \bar{a}$

'Boconia' woud bij Fulda Hessen (642-658 kop. 7de-8ste eeuw *bochonia*) ↔ : 52 v. Chr. kop. 9de eeuw *siluam quae appellatur bacenis* (TW, 154). Opmerking : Gysseling aanvaardt de gelijkstelling van beide namen niet langer. In *bacenis* herkent hij nu IE **bhagh-*, **bhak-* 'schitterend'.

Donau Gotisch *dounabis*, Oudhgd. *Tuonouwa* ↔ Danuvius (52 v. Chr. kop. 9de eeuw *danubivs*).

Perspectieven en problemen

Voor de verklaring van namen zoals Aarlen kan de benadering $a > o$ perspectieven openen. Anderzijds is voorzichtigheid geboden. Alles staat en valt met de etymologie waarvoor men opteert, m.a.w. van de wortel die men reconstrueert. Nemen wij een geval als Waulsort NA (981 *uualcioderum*, TW, 1052) op basis van dezelfde wortel als *Volcae*, volgens M. Gysseling *(*s*)*welk* 'schitteren'. In de naam *Volcae* zit dan een secundaire *o*, in *Walhōz* en *Waulsort* een primaire *a*. Sommigen zullen het met

deze visie moeilijk hebben. Over sommige gevallen kan men meer twisten dan over andere. Zo ligt voor de naam Condruzi het element IE **kom* voor de hand, met later *o* > Germ. *a*. Ontegensprekelijk is verder dezelfde Germaanse evolutie zoals ze zich manifesteert in difonematische context. In Rijnlandse godennamen ziet men frequent IE **leubh-* > Kelt. *loub-* > Germ. *laub-* en IE **teut-* > Kelt. *tout-* > Germ. *taut-*, waarvan voorbeelden in Schmidt 1987, 142. Was het *ollo-* > *alla-* dan wel *alla-* > *ollo-* in godennamen, zoals Gysseling voorstelt : vgl. *alagabiabvs* (dat.) > *ollogabiabvs* (dat.) (Gysseling 1982a, 212)? Op zijn minst te noteren is verder het volledige ontbreken van *o* > *a* in Keltische elementen zoals *condate* en Romeinse zoals *confluentes*. Was *o* > *a* al voorbij of geeft dat extra steun aan de *a* > *o*-opvatting?

De overgang a > o, een Keltische tegenreactie?

De overgang *a* > *o* wordt door M. Gysseling aan substraatinvloed toegeschreven.

Men kan zich echter afvragen of dat fenomeen niet veeleer moet worden beschouwd als Keltische tegenreactie op Germ. *a* > *o* op het ogenblik dat in de 3de-2de eeuw v. Chr. de hele Germaans-Keltische contactzone in West-Europa ten gevolge van opeenvolgende Germaanse invasiegolven menggebied geworden was. Precies daar komen de meeste opgesomde namen met *o* naast *a* in het variantenapparaat voor. Iets analoogs ziet men overigens met $\bar{a}$ en $\bar{o}$, waarbij wij een mooi voorbeeld van klanksubstitutie van Germaanse $\bar{o}$ door Keltische (of : niet-Germaanse) $\bar{a}$ vinden wij in Caesars *siluam quae appellatur bacenis* voor een in zijn tijd zeker al bestaande vorm **bocenis* [voorbehoud hierboven].

In dezelfde richting wijzen mogelijk gevallen waarin het Keltisch een met het Latijn contradictoire (en nog steeds onverklaarde) *o* uit IE *a* heeft. Voorbeelden : Lat. *mare* 'zee' tgov. Kelt. *mori*, Wels *mor*, *Aremorica* en Lat. *lacus* 'meer' tgov. Oudiers *loch* 'meer, vijver'. Hiertegen stelt Gysseling dan weer dat het Keltisch de bewuste *o* precies van de substraattaal ontvangen heeft (Gysseling 1986, 161-162).

Dat soort hypercorrecties en affecterende realisaties bij taalcontact is in de historische linguïstiek geen onbekend verschijnsel. Een jong voorbeeld ervan is de representatie van Lat. *ka-* in het (streek)taalkundig ontworichte gebied tussen Doornik en Rijsel : *cha-* voor Pic. *ka-*, zelfs *chand* voor *quand* (GNSF, 154).

De evolutie *o* > *a* kan verder een universele fonetische basis hebben gehad zoals een typische consonantische context. In dat licht is het verder niet onbelangrijk te weten dat ze ook elders in Gallië voorkwam, zo in de streek van La Graufesenque met haar bekende terra sigillata-fabrieken (Birkhan 1974, 428).

De identiteit van de substraattaal

Bij de identiteit van het 'Belgisch' resp. de substraattaal nog een beschouwing m.b.t. zijn contrastiviteit tgov. het Keltisch bij de komst van Caesar. Anders dan tgov. het Germaans, dat zich in die tijd al door heel wat ontwikkelingen (zoals de klankverschuiving bij de reeksen oclusieven, de wet van Verner, algemene *ǣ* en *ǫ*) onderscheidde, kan het verschil met het Keltisch in wezen niet hemelsbreed zijn geweest. Vgl. hierboven de trend *a* > *o* en *ar*, *al* uit de IE sonorische liquiden die het Keltisch vóór *-s* eveneens kende. Contrast bestond wel op het vlak

van 1. IE *ei* > Kelt. *ē*; IE *ē* > Kelt. *ī*; 2. IE *ō* > Kelt. *ā*; 3. IE *p* > Kelt. *h* en vervolgens wegval, het oudste en markantste onderscheid. In de eerste eeuw v. Chr. moet de boodschap zoals die op de bekende helm van Negau voorkomt, in de idiomen die ons hier bezighouden respectievelijk hebben geluid : *koriogostidēwī (Kelt.) en *korioghostideiwē (substraattaal).

Sommigen aanvaarden de Belgische autonome substraattaal niet en beschouwen *p*- in namen en woorden als relictten die zowel het hoofd hebben geboden aan de druk van het Germaans met *p* > *f* als het Keltisch met *p* > *h*. In die richting denkt onder meer de Belgische keltoloog J. Loicq, die voor het noorden van Gallië een Keltisch dialect presumeert dat hij Paleo-Rijns noemt (Loicq 1995).

Caesar zegt dat de Belgen in taal verschilden van de (Gallische) Kelten die zichzelf Galliërs noemden. Achter dat laatste detail moet men niet zo erg veel gaan zoeken. Beide namen hebben samenhangende wortels : *Celtae*, *Caleti*, bij IE **kel-* 'uitsteken' IEW, 544, vgl. Lat. *excellere*, tgv. *Galli*, *Galatae* bij zijn variant IE **ghel-* (Gysseling 1980, 30). Dat de Belgen op allerlei vlakken van de Kelten verschilden, moet duidelijk zijn. Wellicht herhaalde Caesar hier wat Poseidonios een tot twee generaties jaar vóór hem had genoteerd. Blijkens onze kaart was het gebied van Caesars *Belgae* in ieder geval al gedeels gekeltiseerd. Strabo (IV 176c), die in de tijd van Augustus leefde en veel van de gegevens van Poseidonios en Caesar herkauwde, formuleert het genuanceerder : 'niet dezelfde taal sprekend... weinig in taal verschillend' (vgl. Beekes 2000, 51), wat veeleer wijst in de richting van een dialectische verscheidenheid. Wat ervan zij,

het lijkt erop dat de positionering van de substraattaal voor het Romeinse oor problemen heeft opgeleverd.

Excursie : de Walen van Nederland

Het wekt verwondering dat bij de hypothese van een Keltischsprekende kuststrook in de Nederlanden (door auteurs als Schrijver en Toorians) niet gezocht is naar het geijkte extern-naamgevende Germ. *walhōz, Ohd. *Walha* (vgl. *Wallis*), Ags. *Wealhas* (vgl. *Wales, Cornwall*), Nl. *Walen* (vgl. Nl. in *Wallonië* = Vlaams 'in *De Walen*'), *Walachen* (vgl. *Walachije* in Roemenië), Oudnoors *Valir* 'Kelten', later 'Romaanstaligen'. Toch zijn sporen in die richting voorhanden. Het lijkt er zelfs op dat de huidige Nederland ook zijn Wales heeft gehad, dat er overigens zowel qua geografische ligging (extreem westelijk) als qua toponymische veruitwendiging vergelijkbaar mee is. De aangevoerde etymologieën zijn bovendien onberispelijk, men moet ze alleen maar willen verkiezen boven andere, die in hun toponymisch geheel genomen zelfs veel minder evident zijn.

Er is ten eerste Wales, kennelijk ter aanduiding van (een graafschap in) Noord-Beveland Z : ad 1135 *guales*, vóór 1136 *comitatus id est ... wales* (Künzel & Blok & Verhoeff 1988, 382).

Ten tweede, aan Wales grenzend en aanvankelijk uitgestrekter dan nu : Walcheren Zl 837 kop. 11de eeuw *walicrum* (acc.), 976 *uualacra*, 1138 *walechron*, met verder in tientallen vormen obstinaat afwissende parasitaire *a/e/i* (TW, 1035), vgl. Oudhgd. *Walaha* 'Romaanstaligen'. Met dat verschijnsel hangt de bewaring samen van *h*, die vóór bijtonig (*w*)*ar*- (zie *infra*) naar *g* geëvolueerd is. Vóór *r* kon die *g* vervolgens of *k* worden, of verscherpen

tot *ch*. De naam Walcheren bevat een volksnaam blijkens 1204 *secundum mores et consuetudines waucrorum* (dit laatste romaniserend uit **walcrorum*). De vorm *wallicrum* is een aanpassing van de Germ. dat. pl. waarmee geografische namen afgeleid werden van andere namen (zoals volksnamen). **Walhōz-warjōz* > **Walhwarjas* 'de bewoners van 'de Walen'', dit laatste als geografisch begrip, zie hierboven), zoals **Baiōz-warjōz* > **Baiawarjas* 'de bewoners van het gebied van de Boii', '(de) Beieren' dus. De naamgevers en/of -draggers moeten hier worden gezocht onder de Germaanssprekende *Suevi* (→ Zee-land, met interferentie van *saiwi-* 'zee'), die er gesitueerd worden door de Vita Sancti Eligii (begin 8ste eeuw). Op hun beurt situeren de Annales Vedastini de *Suevi* in de buurt van de *Menapii*, met wie ze later samen door de Noormannen bijna geheel uitgemoord werden (Gysseling 1981a, 108). Voordien hadden zij het de *Menapii* zelf lastig gemaakt aan beide oevers van de Rijn en daarvoor hadden zij ook al de woongebieden van de *Usipetes* en *Tencteri* geteisterd. Zoals Kuhn, had M. Gysseling de mogelijkheid van de bovenstaande etymologie opgemerkt. Hij heeft ze echter opgegeven ten voordele van een verklaring op basis van een hypothetisch Germ. **walh-* uit IE **welk-* 'vochtig, overstroomd land' (Gysseling 1946, 62).

Ten derde ca. 825-842 *uilla que dicitur walhheim*, 'ergens in *Fresia*', dat toen tot het Vlaamse Zwin reikte (Künzel & Blok & Verhoeff 1988, 380).

Wie de *Menapii* als Kelten beschouwt, zal de bovenstaande getuigenis ongetwijfeld uitleggen in Keltische termen. Het beeld van onze kaart wijst evenwel in een andere richting. Vgl. verder 'Van de specifiek Keltische evolutie van *p* naar *h* is in de Nederlanden en zeker in

West-Vlaanderen geen spoor' (Gysseling 1983a, 39). Gysselings onderzoek brengt integendeel voor West-Vlaanderen en Zeeland een gebied aan het licht dat, wat zowel de prehistorische germanisering als de latere romanisering betreft, volkomen afzijdig blijft, vgl. de kaarten 9 en 10 op p. 9 van Gysseling 1978a en (n.a.v. *alle-olle*) zijn opmerking m.b.t. het archaische karakter van het westelijke Vlaams, meer bepaald in de *pagus Mempiscus* : ' ... waar zich een Menapische bevolking had teruggetrokken. Dit wijst heel sterk in de richting van een substraat' (Gysseling 1986, 165).

Dat de Menapii Keltischtalig waren omdat ze nooit bij de Germanen worden gerekend, is door geen enkele bron bevestigd (vgl. de tekstgedeelten uit Caesar BG in Beekes 2000, 66-68). Ook hun naam zelf, die in Ierland als *Manapioi* voorkomt, brengt geen uitsluitel. Nadat velen die naam als niet-IE hadden bestempeld (vgl. Cowan 1976), levert Gysseling een IE etymologie : bij *men 'uitsteken' IEW 726, vgl. Lat. *ēminēre* (Gysseling 1980, 30), zie nu ook Sims-Williams 2000, 5-6.

Hoe solitair het bestaan van de Menapii (samen met dat van de Marsaci en andere stammen) ook is geweest, het lijkt erop dat de persoonsnamen in plaatsnamen in hun gebied Keltisch beïnvloed zijn geweest. Op deze merkwaardigheid heb ik vroeger al gewezen (Van Durme 1995, 70). Naar het Keltische namenspectrum kunnen onder meer verwijzen : Oudenburg WV (ca. 400 kop. 13de eeuw *portu epatiaci*, TW, 323), bij *Epatos; Aartrijke WV (893-903 kop. 13de eeuw *artiriacum*, TW, 34), bij *Arturos (~ Kelt. *artos* 'beer'); Wervik WV (ca. 300 kop. 8ste eeuw *uirouiacum*, TW, 1063), bij *Wirowos (met niet-Germ. *i*); Kortrijk WV (ca. 400 kop. 9de eeuw *cortoriacenses*, TW, 574), bij *Corotoros (vgl. Evans 1967,

197, 286, 339); Boulogne PC (44 kop. 10de eeuw *gesoriacicum*, TW, 401), bij *Gaesoriġs* (vgl. Birkhan 1970, 496 en Polomé 1985, 55); 'Itium' PC? (52 v. Chr. 9de eeuw *ad portum itium*, TW, 537), bij *Itos* (vgl. Evans 1967, 356). Ook Carausius (vgl. *caro-* Evans 1967, 162) was een Menapius, die wij zeker niet het standbeeld willen ontzeggen dat zijn stamgenoten in Beekes 2000, 50 wordt toegewenst. Wij zullen hieronder echter zien dat een aantal van die antroponymische elementen slechts reïnterpretaties zijn en in werkelijkheid tot de substraattaal moeten worden gerekend.

Contacten tussen Kelten en Germanen.
Germanisering

Voor de Oost-Keltische overgang $p > h$ ($> \emptyset$) kunnen twee verklaringen worden aangevoerd : of een interne evolutie $p > h$ na of vóór de evolutie $kw > p$, of een samenhang met de Germaanse evolutie $p > f$. Hierbij kan een gezamenlijk tussenstadium $p > ph$ verondersteld worden. Hierboven is gezegd dat de vroegst bekende contacten tussen Kelten en Germanen zich situeren in de omgeving van de *silva Hercynia*, volgens de opgaven bij Caesar het gehele complex van gebergten vanaf het Zwarte Woud, de Zwabische en Frankische Jura, het Bohemerwoud, het Ertzgebergte tot het Sudetengebergte en de Karpaten. Nog volgens Caesar woonden in zijn tijd de *Volcae Tectosages* nog steeds bij die *silva Hercynia*. Hun naam en niet die van de Boii ($> Bo-hemen$) is het die vervolgens uitgebreid wordt tot alle Kelten. Zoals de naam van de Karpaten (Oudnoors *harvaða fjoll*, Holthausen 1948, 107), is de naam *silva Hercynia* zowel in zuiver Keltische als zuiver Germaanse klankvorm overgeleverd,

overigens net als de naam van het volk zelf : *Volcae* naast *Walhōz* > *Walhas*.

Kennelijk was Oost-Duitsland toen al gegermaniseerd. Op Oost-Duitsland als de wieg van de Germaanse consonantenverschuiving wijst ook de 'geografische' gradatie in de volksnamen bij Caesar : 52 v. Chr. *Harudes* (zeker met *h* blijkens 418 kop. 6de eeuw *Arudes* TW, 452), *Cherusci*, *Caemani* en *Caerosi*. Men vgl. verder het element IE **kat-* in de naam van de *Chatti* bij Strabo. In de naam van de Elbgermaanse *Harudes* werd de verschoven klank dus geadapteerd als *h*, in de naam van de noordwestelijke *Caemani* en *Caerosi* daarentegen als *k*, in die van de tussenliggende *Cherusci* als *ch* [kh]. Hieruit kan blijken hoe de klankverschuiving zich vanuit het noordoosten verder westwaarts heeft verspreid⁽⁸⁾. Al het boven-

⁽⁸⁾ Hieruit zou men kunnen concluderen dat de eerste klankverschuiving of althans de laatste act ervan pas bij het begin van onze tijdrekening de Rijn had bereikt en er nog een tijdlang nawerkte, wat de verklaring van namen zoals Heel en Heerlen vergemakkelijkt. Ook Kuhn, Weisgerber en Cowan zijn van oordeel dat het onderscheid tussen *k* en *h* in het Germaans zelf op dat ogenblik nog niet gefonemiseerd was (Cowan 1974, 225). Traditioneel wordt de eerste klankverschuiving in haar geheel echter gedateerd vóór de overgangen *o* > *a* en *ā* > *ō*, die zelf ten laatste in de eerste eeuw v. Chr. worden gesitueerd (Van Loon 1985, 5).

Te allen tijde blijft men natuurlijk geconfronteerd met de mogelijke discrepantie grafeem : foneem. Wat in dat opzicht b.v. met Tacitus' *silvam caesiam* (acc.) tgv. 795 kop. 10de eeuw *silua que dicitur heissi* (TW, 467)? En met een vorm als 52 v. Chr. kop. 9de *Cimberius*, koning van de Suebi? En met 1ste-3de eeuw *Cimber* te Keulen? Regressieve spelling op zijn Romeins?

De klankwaarde van < c >, zelfs van < ch > en < h > zal wel nooit met volledige zekerheid kunnen worden achterhaald : *k*, *χ*, *g* of *h*. Hetzelfde geldt voor < t > en < th >. Feit is dat het fonemenbestand van het grafisch medium, het Latijn, afweek van het Germaanse. Voor de middeleeuwen illustreren de vele romaniserende varianten van Germaanse woorden in de *Lex Salica* de terugkeer naar < c > en < t >.

Namen zoals Dender/Tenre en Doornik/Tournai verschijnen in het Romaans met *t* naast en mogelijk zelfs voor etymologische *þ*. De kanselarijen vielen enerzijds veel terug op de originele en dus archaische vormen en hanteerden anderzijds romaniserende omzettingsregels, zodat men soms kan twijfelen aan het reële bestaan van een aantal vormen. Zo is het moeilijk een oordeel te vellen over (820-22) kop. 941 *truncinas* > Tronchiennes als exoniem voor Drongen OV (1295 *dronghine* TW, 287) en 1123 *winti* als exoniem voor Scheldewindeke OV (1114 *vuindeke*

staande veronderstelt uiteraard dat de auteurs exact weergaven wat zij hoorden.

Naast die verbreiding door uitstraling moet men rekening houden met een minder vreedzame progressie : die van het Germaanse volk met zijn taal zelf. Mede op grond van het van Caesar afkomstige gegeven dat de Atuatici, het laatst aangekomen volk, afstamden van een achterhoede van Cimbri en Teutoni wier zwerftocht door Gallië in 113-101 v. Chr. plaatsvond, schrijven Gysseling en Kuhn *f, p, h* in plaatsnamen in de Nederlanden en Noord-Frankrijk toe aan grootscheepse Germaanse invasies in de tweede eeuw v. Chr. of vroeger. Een van de mooiste voorbeelden van *h* uit oude *k* levert het namenpaar Camblain PC (1139 kop. 13de eeuw *camblin*, TW, 214) en Hamblain PC (1119 kop. 1191 *hamblen*, TW, 442); frappant is verder een duo als Hantay N en Kontich A (zie hieronder, bovendien met *a* naast *o*). Kuhn en Gysseling schetsen onafhankelijk van elkaar een beeld van deze Germanentocht (vgl. Kuhn 1973a, 277-283 en Gysseling 1981a, 101-102). Ze zijn het erover eens dat van germanisering in de Ardennen, de Eifel en de Moezelstreek niets te bespeuren is. In Vlaanderen worden hoogtesites zoals Kooigem-Bos inderdaad in de derde eeuw v. Chr. verlaten en voor het noorden van Duitsland veronderstellen de archeologen van hun kant een massale ontvolking in de 1ste eeuw v. Chr. Mogelijk kreeg die een verlengstuk in het optreden van Suebi in de Elzas, waar Ariovistus onder meer samen met hen een slag aanging tegen Caesar : 58 v. Chr. Besançon. Later verschijnt dat gebied als *Germania I* resp. *Germania Superior*. Blijkens de fonetische evolutie in namen zoals

TW, 895). Concreet : zijn dit alleen 'papieren doubletten' of zijn het echte getuigen van vroegmiddeleeuwse tweetaligheid ?

Mainz en Wasgenwalt moet er een vroege Germaanse taaltraditie gevegeerd hebben. In de Romeinse tijd vinden wij de Suebische confederatie overigens al uitgezwermd over heel West-Europa : vanaf de Neder-Elbe (Langobarden) tot het noordwesten van het Iberisch Schiereiland (met nog een koninkdom in 409 n. Chr.) en van Zuid-Duitsland (Schwaben) en Moravië in Tsjechië (Kwaden) tot Zeeland (zie hierboven).

Over de lexicale neerslag van de eerste contacten tussen Kelten en Germanen heeft vooral K.H. Schmidt gepubliceerd : Schmidt 1987 en Schmidt 1999. De studie van de isoglossen suggereert een stroming van het Keltische zuiden naar het Germaanse noorden. Het lexicon dat de Germanen aan de Kelten ontleenden, reflecteert de superioriteit van deze laatsten op het technologische, militaire en politieke vlak (Green 1998, 146), wat hen tot ideale bondgenoten van Rome maakte op het ogenblik dat Augustus de organisatie van centraal en noordelijk Gallië beval. Kaart 189 in Cunliffe 1997, 238 illustreert bijzonder goed hoe de verhouding Kelten : Germanen er toen uitzag.

Persoonsnamen

Bij het onderzoek naar vroegere taaltoestanden kan de inbreng van de studie van persoonsnamen al even belangrijk zijn als die van plaatsnamen. Alleen moet men bij persoonsnamen rekening houden met namenmode. Anders dan in de historische tijd, blijkt namenmode in de eeuwen voorafgaand aan onze tijdrekening nog niet zo omvattend te hebben gewerkt. Uitzondering hierop vormen de antroponiemen die onder de Westeuropese aristocratische klasse in trek waren. Hiertoe behoren met name de Keltische composita op *-rīgs* en *-walos*. Ook in

plaatsnamen verscholen zijn ze nog goed herkenbaar : *Iko-rīgs 'rijk en machtig' in de nederzettingsnaam *Iko-rīgion*, nu Jünkerath RH (ca. 365 kop. 13de eeuw *icorigium*, TW, 530); *Katu-walos* 'hoedend/lief en sterk' in de nederzettingsnaam *Katuwalion, nu Heel NL (ca. 365 kop. 13de eeuw *catualivm*, TW, 462) (Gysseling 1983c, 75). Het element *-rīgs* (uit IE *rēg-s, bij **reg-* 'hoog, opgericht' IEW 854) werd zelfs in het Germaans ontleend als *-rīk*, b.v. *Mallorix* (bij IE **mel-dh-* 'liefhebben'), chef van Friezen, en 663-675 *Childericus*, koning. Caesar vermeldt : Epoderix en Dumnorix, chefs van Haedui, Orgetorix, chef van Helvetii, Cingetorix, koning van de Treveri, Vercingetorix, koning van de Arverni. En ook Ambiorix, koning van de Eburones. Aan deze naam wijdde Birkhan een bijzonder diepgaande studie, waarin hij een mogelijk onderliggend Germ. *ambr-ikaz verwierp en concludeerde tot een Keltische naam (Birkhan 1970, 205-212). Indien in het eerste element *ambi 'aan beide zijden' schuilt, is daar inderdaad wat voor te zeggen : het Germaans kent hier *umbi (Mnl. *omme*). Volgens Gysseling berust dat *ambi slechts op reïnterpretatie. Het echte etymon zou te zoeken zijn in een nasaleerende realisatie van IE **abh-* 'sterk' IEW 2 (Gysseling 1982b, 84), vgl. *Abucius* te Bavay en 1034-58 kop. 13de eeuw *Ambulent* te Geraardsbergen en verder de volksnamen *Ambiani*, *Ambivariti* (bij IE **wer-* 'beschermen') en *Ambrones* in Holstein (Gysseling 1980, 32-33). Voor de naam Catuvolcus, koning van de Eburones, aanvaardt Birkhan wel degelijk omzetting uit Germ. *hapu-walhaz. Voor deze naam luidt het standpunt van Gysseling dan weer : **catu-*, bij IE **kat-* 'genegen zijn, hoeden' en pas later reïnterpretatie als Germ. **hapu-* 'strijd' (Gysseling 1982b, 90).

Men kan zich inderdaad niet van de indruk ontdoen dat in het Germaans-Keltische menggebied welbegrepen wisselschema's hebben gewerkt. Een voorbeeld : Boduognatus, koning van de Nervii, met **bodwo-* (in het Keltisch verder gemetaforiseerd in de betekenis 'kraai', Gysseling 1976, 75), uit IE **bhadwo-* 'strijd(lustig)' IEW 113 (dus met laatprehistorische *a* > *o*), later productief als *badu-* 'strijd(haftig)' in Germaanse persoonsnamen : 7de-8ste eeuw *Badulfus* te Laon (Gysseling 1982b, 83).

Hiermee snijden wij het thema aan van de reïnterpretatie bij persoonsnamen. Hierover heeft het onderzoek van M. Gysseling heel wat aan het licht gebracht. In de taalkundige smeltkroes die het noorden van Gallië was, werkte het procédé van de reïnterpretatie in de richting van zowat alle 'officiële talen'. Enkele voorbeelden hiervan, geput uit Gysseling 1982b, waaruit vooral blijkt hoe diep en vast ingeworteld elementen uit de substraattaal waren. Het fenomeen keert hieronder overigens terug bij de namen op *-iaco*.

Als Latijns element werden opgevat :

1. *leubh 'lief', variant *leup → Lat. *lupus* 'wolf';
2. *(*s*)*wer-* 'hoog', met nul-vocalisme *ur-* → Lat. *ursus* 'beer';
3. **wer-*, **wēr-* 'lief, trouw' → Lat. *verus* 'waar', b.v. *Verus*, te Domburg en Keulen, *Freioverus*, een Tunger te Mainz.

Hiermee te vergelijken is de (mogelijke) omzetting Germ. *Freio*, *Freiatio* > Lat. *Ingenu(u)s* (vgl. Deman & Raepsaet-Charlier 1985, 78).

Als Keltisch element werden opgevat :

1. **epo-* 'rijk' → Kelt. *epos* 'paard' of *epi-* 'op, over';
2. **kar-* 'uitsteken', uitbreiding **karwo-* → Kelt. *karwos* 'hert'.

Als Germaans werden opgevat :

1. *ghei-, *gheir- 'begeren' → Germ. *gaiza- 'speer';
2. *ebhuro- 'uitstekend' → Germ. *ebura- 'borstelig(e) > ever';
3. *kar- 'uitsteken' → Germ. *harja- 'strijd';
4. *kel- 'begeren' → Germ. *hildjō- 'strijd';
5. *teuto- 'zorgzaam, goed' → Germ. *peudō- 'volk';
6. *wel-, *welp-, met nul-vocalisme *ulp- 'wensen' → Germ. *wulfa- 'wolf', b.v. *Ulfenus* in Merksteine.

In de Romeinse tijd en de vroegste Middeleeuwen zijn de 'rechtstreekse' antroponymische bronnen grotendeels beperkt tot het Duitse Rijnland met zijn twee metropolen Trier en Keulen. In de Lage Landen komt de rijkste oogst uit Domburg en Ganuwentum, een plaats bij Colijnsplaat die nu verdrongen ligt in de Oosterschelde, toentertijd nog de enige Schelde-arm. Op beide plaatsen zijn op wijaltaren heel wat namen uit de 2de-3de eeuw overgeleverd. In 1955 publiceerde A. Hondius-Crone de door de kerkbrand van 1848 toegetakelde Domburgse altaren, alsmede de oude afbeeldingen die ervan overgeleverd zijn : Hondius-Crone 1955. Recent bezorgden Stuart en Bogaers een uitgave van de aan de godin Nehalennia opgedragen monumenten uit Ganuwentum : Stuart & Bogaers 2001. De meeste van de ingebeitelde namen dragen een Latijnse stempel, enkele vertonen uitgesproken Germaanse of Keltische trekken, een aanzienlijk aantal kan men zonder meer als 'inheems' bestempelen. Vaak behielden ze hun Indo-Europese wortel in onveranderde gedaante. Gysseling bestudeerde ze diepgaand in Gysseling 1982b en Gysseling 1990. Een beredeneerde greep hieruit.

In Ganuwentum zelf woonde *Gimio*. Deze naam komt ook voor te Altrip en Oberwinter, vgl. verder 994 *Gimmo*.

te Doornik, vgl. Gysseling 1990, 100 : 'Denkelijk *gheim, variant van *kaim- 'lief'. De naam komt niet voor in Evans 1967. Mogelijk is 'ī uit *ei*' op te vatten als een reflex van germanisering, maar zeker is dat niet : Ganuenum lag in Menapisch, dus in volle 'substraatgebied' en daarom zou het tegendeel ons niet moeten verwonderen. De beroemdste drager van een substraatnaam is *Carausius*, die het als Menapius tot deelkeizer van het Romeinse Rijk (286-293) bracht. Zijn naam bevat *car 'lief' (vgl. Lat. *carus*), uit de substraattaal, net als de naam *Karolus* (Gysseling 1990, 100). Te Ganuenum treft men verder aan : *Carinius*. Germanisering zou hier een naam opleveren met evolutie zoals in de naam *Chariovalda*, chef van de Batavi, en vervolgens interpretatie van het eerste element als *harja-. Andere namen uit Ganuenum of Domburg met elementen uit de substraattaal zijn : *Ammacius*, *Amminius*, *Assonius*, *Nertomarius*, *Nertonius*, *Neuto*, *Rasuco*, *Satto*, *Sattonius*, *Secco*, *Similis* en *Similinius* (bij *sem- 'vlak'), *Sumaronius* (bij *mar- 'groot') en *Tagadunius*. Naar het Germaans verwijzen : *Flettus* (of *Flettius*) (bij *plet 'zuiver'), *Hitarinius* (bij *ket 'glanzen'), *Hucdio* en *Varausius Ahucconis* (patr. in gen.), (bij *keu- 'schitterend'), *Liffio* (bij *leip- 'begeeren'), *Ufentis* (gen.) (bij *up, nulvocalisme bij *(*s*)wēp- 'gelijkend') en de ook aan de Rijn in Duitsland veel aangetroffen naam *Andanhianiu[s]*. De ruiter *Sumaronius Vitalis* had zijn standplaats te Dormagen. Dedicanten wier precieze herkomst wij kennen, zijn *C. Catullinius Secco*, *Primus* en *Ibliomarus* uit Trier en *M. Exgingius Agricola*, die zich later in Keulen vestigde. Beide laatsten dragen een Keltische naam (hoewel het element *iblio*- niet bepaald Keltisch lijkt te zijn).

Van de toestand in het uitgestrekte gebied van de Nervii, die volgens Strabo en Tacitus van Germaanse afkomst waren, vangen wij een (fragmentarische) blik op in Gysseling 1982b. Doorgaans gaat het hier om substraatnamen. Te Bavay treft men aan : 2de-3de eeuw *Abacius* (bij **abh-* 'sterk'), eeuw *Pollienia* (bij **pel-* 'vuurkleurg', uitbreiding *polwo 'vaal') en *Suetius* (bij **swe-*, uitbreiding **swet-* 'vlak, effen' > 'gelijkend'). Uit Keulen zijn als Nervius bekend : 2de-3de eeuw *Vellangus* (bij **wel-* 'wensen', uitbreiding **weld-* > **well-*) en *Haldavvo* (vgl. *Haldacco* te Namen) (bij *kel 'begeren'), met Germaanse klankevolutie. Dat laatste spoor van Germaanse inslag wordt geruggensteund door het beeld van de Nervische plaatsnamen met germanisering : een grote concentratie van nederzettingsnamen met *h-* rond Bavay (Kuhn 1962, 123).

Over *Boduognatus* is al gehandeld; van Caesar kennen wij voorts nog de naam van de Nervische deserteur *Vertico* (bij *(*s*)*wer-* 'hoog', uitbreiding *wert), vgl. *Verritus*, een chef van Friezen bij Tacitus.

J. Whatmough publiceerde heel wat antroponymisch materiaal in zijn DAG. Voor het noorden is dat doorgaans beperkt tot naamstempels op aardewerk. Veelal gaat het hier echter om namen die niet representatief zijn vermits zij voorkomen op importwaar uit Zuid- en Centraal-Gallië⁽⁹⁾. De DAG, 690-692 vermeldt voor Bavay een lange lijst van dat soort stempels. Namen die op mortaria en soms ook op amforen voorkomen, zijn

⁽⁹⁾ M.b.t. de bewijskracht van dat namengoed voor Bavay merkt Whatmough overigens zelf op : 'names of potters ... on terra sigillata found at or in the vicinity of Bavai, and it is conjectured that they were manufactured not far away. But the site of manufacture has not been discovered, and until it is (with moulds), we must be content to list the following as found at or near Bavai ...' (DAG, 690)

interessanter. Om er een paar uit de lijst van Whatmough te noemen : DACOVIR, onmiskenbaar Gallisch (vgl. Evans 1967, 188-189) en VATERAVNVS, VATRAVNVS⁽¹⁰⁾, traditioneel toegeschreven aan het Germaans (vgl. Schmidt 1987, 144 : bij Germ. *wetar 'water'; echter anders bij Gysseling 1987a, 1301 : bij IE *awetar 'glanzend', vgl. Duits *Wetter*).

I.p.v. naamstempels resten dus nog enkel inscripties, waarvan er hierboven al enkele aan de orde waren. De Latijnse inscripties van België zijn verzameld in Deman & Raepsaet-Charlier 2002, maar voor het gebied van de Nervii is de oogst aan de magere kant, vgl. pp. 26-31 en 244-248.

Tot de inscripties op het instrumentum behoort de te Velzeke gevonden naam op een oogartsstempel : G(AIVS) V(...I) MATTI (Rogge & Van Durme 1987, 60 en Deman & Raepsaet-Charlier 2002, 207), vgl. 2de-3de eeuw *Matta* te Namen, en bij Caesar Teutomatus, koning van de Nitobroges, beide op basis van IE *ma- 'goed' IEW 693, *matu- (dat in het Germ. naar *maþ- evolueerde) (Gysse-ling 1982b, 100).

Waardevolle getuigen zijn verder de graffiti, maar alweer geldt hier een ernstige restrictie : die mogen niet stammen uit de (vaak verafgelegen) pottenbakkerscentra zelf, waar het ook de gewoonte was allerlei productientities in te krassen (DAG, 280). Gelukkig slagen vakspecialisten er hier wel doorgaans in het nodige onderscheid te maken.

⁽¹⁰⁾ M.b.t. DACOVIR / DAGOVIR en VATERAVNVS wijst M. Rogge mij erop dat beide stempels niet voorkomen op terra sigillata. De eerste is te Velzeke aangetroffen op een vissausamfoor (herkomst : Rhônevallei) en op een terra nigra-recipient (herkomst : Reims), de tweede uitsluitend op mortaria, onder meer gevonden te Bavay, 's-Gravenvoeren en Velzeke (herkomst onbekend, mogelijk het noorden).

In het noorden van de civitas van de Nervii verschaft met name de al genoemde *vicus* Velzeke (< Gallo-Rom. *feliciaco?), met zijn rijke archeologische verzameling, informatie. Zie voor een glimp Rogge 1976, 106-107, waaruit hieronder een greep. Hetzelfde beeld als elders : een massa Latijnse namen zoals *VERI* (gen.), *VIVI* (gen.), maar ook enkele namen die aan de IE substraattaal kunnen worden toegeschreven.

CAN[...], blijkbaar van een naam zoals *Canicos*, *Cannicus*, *Cannitus* op terra sigillata-stempels (dus op importwaar) te Bavay (DAG, 691, 956), bij IEW **kan-*, uitbr. **kand-* 'lichten, schitteren, helder' IEW 526, vgl. Wels *cann* 'wit, helder' en verder in de volksnaam *Canannefates* (Gysseling 1980, 28; Gysseling 1982b, 92).

CARVI[LI], een naam die in noordelijk Gallië meer voorkomt : bij Caesar *Carvilius*, een koning uit Kent, *Carvus*, een Tunger te Neuss, alle bij **karwo-* als uitbreiding van **kar-* 'uitsteken' IEW 574 (later gereïnterpreteerd als *karwo-* 'hert' (< 'gehoornd') (Gysseling 1982b, 92).

CEM, wellicht een verkorting, vgl. *Hemilius* te Keulen, de naam van de god *Camulos* en de volksnaam *Chamavi*, of bij IE **kam-* 'begeren, beminnen' IEW 515 (Gysseling 1980, 34; Gysseling 1982b, 89), of bij IE **kam-* 'hoog, uitstekend', vgl. *hemel* (Gysseling 1987a, 1300). Hetzelfde element komt veel voor als *-cham-* in Germaanse matronennamen.

HRISTVS

Vgl. 2de-3de eeuw *alaferhviabvs Hristo Haleni v.s.l.m.* te Gohr, als dedicant dus, verder *Cristo*, een pottenbakker te Rheinzabern. De wortel is hier **kers-* 'uitsteken' > 'borstel, stijf haar' IEW 583 (Gysseling 1982b, 92) en in de Lex Salica *hristawa 'beer, mannetjesvarken', vgl.

Lat. *crista* 'haar op de kam van sommige dieren', in de streek van Namen voortlevend als *crétien* 'beer' (met beïnvloeding van Lat. *cristianus*) (Gysseling 1976, 83). Aanvankelijk dacht Gysseling aan IE *(s)kreis- 'zich schudden' IEW 937. Die verklaring lag in de lijn van wat Much, Gutenbrunner (Gutenbrunner 1936, 158, 202) en Weisgerber (1968, 148) hadden voorgesteld, de walkurrennaam *Hrist* en Oudijsl. *hrista* 'gekletter (van wapens)' indachtig.

MIII (gen.), lees MEI (gen.), bij IE *mei- 'liefhebben' IEW 711, vgl. *Mainonius* te Keulen (Gysseling 1982b, 100).

De romanisering

De komst van Caesar die het pad voor de romanisering van Gallië zou effenen, gaf aanvankelijk nieuwe impulsen aan het Keltisch. Met name in de Keltische of gekeltiseerde toplaag vond de Romeinse bezetter een geschikte bondgenoot. Zelfs vóór de verovering had de Keltische elite door haar contacten met de mediterrane wereld haar levenswijze al goeddeels op geromaniseerde leest geschoeid. De gelijkenissen tussen de politieke instellingen van de centraal-Gallische 'staten' en die van de Romeinen vergemakkelijkten het assimilatieproces. In een groot deel van Gallië kende men eveneens het systeem van verkiezingen, belastingen, muntslag en tempelbouw. Men was er dus goed op weg om een beschaving op te bouwen die op het vlak van urbanisatie en technologie niet hoefde onder te doen voor die van de Romeinen.

Na Caesar werden door Antonius en vooral door Augustus overal in Gallië troepen geïnstalleerd met het

oog op de pacificatie. Augustus' gouverneur voor Gallië Vipsanius Agrippa bouwde een wegennet uit, dat onder meer twee hoofdassen naar het noorden omvatte, respectievelijk gericht op de verovering van Brittannië en van Germanië. Omstreeks 10 v. Chr. werden de meeste in het binnenland gestationeerde troepen naar de Rijn verplaatst. De burgerlijke inrichting kon beginnen. Hierbij ziet men een tweevoudige beweging : als ze geschikt leken, kregen oude oppida een face-lift op zijn Romeins, in vele andere gevallen ontstonden stedelijke kernen ex nihilo. Zulks lijkt het geval te zijn geweest met verkeersknooppunten in het noorden zoals Boulogne, Bay en Keulen. De collaborerende inlandse elite kreeg groten-deels het bestuur van Romeins Gallië in handen en verwierf het burgerschap, dat aanvankelijk meestal toegekend werd na militaire dienst.

In den beginne was de Keltische cultuur een co-cultuur. Tot het midden van de eerste eeuw n. Chr. stroomde zelfs meer Keltisch cultuurgoed naar het noorden dan Romeins. Als imitatie van *terra sigillata* werden in noordelijk Gallië *terra nigra* en *terra rubra* geproduceerd en voorzien van fraaie stempels met veelal een Keltische naam. Kleinere pottenbakkers moeten nog analfabeet zijn geweest : i.p.v. een naam fungeerde hier een allegaartje van streepjes en kruisjes als handelsmerk. De blijkbaar Keltischtalige pottenbakkersfamilies vormden een afzonderlijke klasse, die onder meer door huwelijkspolitiek haar positie wist te consolideren. Zij volgde de stroom van de Romeinse troepen naar de Rijn, zodat martialiteit en ondernemingszin er elkaar troffen en in symbiose gingen. Van deze toplaag ging ook de dedicatie van altaren aan het Gallische pantheon uit. Voor hieronder onthouden wij echter het schrille contrast waarin die

toplaag met het overgrote deel van de landelijke bevolking stond.

Aanvankelijk fungeerde, naast het Keltisch, het Latijn als militaire en als bestuurstaal. Via de elite breidde het zich verder uit in de steden, vanwaar het oversloeg op de welgestelde villabewoners van het platteland, die in de steden trouwens veelal een verblijf hadden. Lyon (*Lugdunum*), in 43 v. Chr. gesticht, speelde hierbij een hoofdrol. Van groot belang was de stichting van Latijnse scholen zoals die van Autun (*Augustodunum*), opgericht door Augustus in 12 v. Chr. De jeugd van de Gallische elite hoefde voor Latijns onderricht niet langer naar Rome zoals ze dat vroeger had gedaan. Hoe snel de romanisering bij de stand van de pottenbakkers (die zoals opgemerkt een elitestand was, zeker niet representatief voor het geheel van de bevolking) verliep, is aangetoond door recent onderzoek voor het gebied van de Helvetii : onder Augustus en Tiberius draagt 40 % er nog een inheemse naam, in de tweede helft van de eerste eeuw nog amper 1 op 12 (Lambert 2002b, 14). De snelle vervanging van het geijkte pottenbakkersmerk van het type 'Keltische naam (-os) + *auuot*' door dat van het type 'Latijnse naam (-us) + *fecit*' is veelzeggend. Deze evolutie wordt hieronder bevestigd door het beeld van de (doorgaans 1ste-eeuwse) namen op *-iāco*.

Hoewel het Keltisch de eerste eeuwen denklijk nog door velen gesproken werd, speelde het in het verschriftelijkingsproces in Gallië geen enkele rol van betekenis. Het Keltisch bezat trouwens geen eigen schrift. In heel Gallië zijn ca. 10.000 inscripties bekend in het Latijn, tegen amper een 20-tal in het Keltisch. Wetenschappers kennen de Keltische inscripties veelal een magisch en archaisch karakter toe. Zo zou de bekende 2de-eeuwse

kalender van Coligny een kopie zijn van een veel oudere (Lambert 1994, 109). Het geografische verspreidingsbeeld van de Gallische inscripties verdient aandacht op zichzelf. Lambert publiceert twee kaarten van Gallo-Romeinse inscripties : een met de opschriften op steen en brons (1) en een op het zgn. 'instrumentum' (2) (Lambert 1994, 90 en 148) De eerste vertoont een verspreidingsbeeld waarbij zich een centraal-Gallisch gebied aftekent. Het beantwoordt aan de Keltische 'core area' met onder meer de wouden van de Carnutes waar de druiden jaarlijks hun opperste gerechtshof installeerden. Merkwaaardigerwijze komt dat gebied ook tot op grote hoogte overeen met het gebied dat Schmitt op grond van lexicologisch onderzoek beschrijft als de Gallische sector die het langst buiten de greep van de romanisering is gebleven (zie de kaart in Van Durme 1995, 82). Voor het verschil tussen de twee kaarten bij Lambert is de sociale component aansprakelijk : kaart (1) reflecteert het taalgebruik van de elite (steen als affirmatie van sociale positie), kaart (2) dat van alle lagen van de Gallische samenleving (vooral vaatwerk uit de huiselijke en artisanale sfeer). Conclusie : in heel Gallië bleef een Keltische onderstroom bestaan; in het noorden, oosten en zuiden schakelde de elite blijkbaar het eerst over op het Latijn. Als men op grond van de gelijkenis tussen kaart (1) en de kaart van Schmitt dit gegeven doortrekt, leidt dat tot het besluit dat (intern-)Latijnse lexicale toestanden in de eerste plaats een zaak waren van de hogere klasse. In de derde eeuw kan het Keltisch dus ook in het noorden (vgl. de inscripties te Arras, Reims, Thiaucourt en zelfs Bavay) nog hebben geklonken. In die richting wijst misschien ook het verschijnen in de 4de eeuw van namen van steden geïnspireerd door de oude stamverbanden : Amiens (*Ambianos), Arras (*Atrebates), Reims

(*Remos), Trier (*Treveros), Tongeren/Tongres (*Tungros), enz. In dit verband hoort men de jongste tijd meer de term 'Gallisch reveil'. Die klinkt echter al te hyperbolisch aangezien het hier veeleer om een overleven dan een ontwaken gaat.

Dat neemt niet weg dat de romanisering in het noorden een stap voorlag op die in centraal Gallië. Het gebied van Noordzee, Schelde, Rijn en Maas, waar Caesar *Belgae* en *Germani Cisrhenani* had aangetroffen, was Rome immers om strategische redenen een bijzondere zorg. Bovendien was daar nog niet het weefsel voorhanden waaraan de romanisering kon worden gehecht.

Overigens kan het invoeren van het Latijn als supertaal er een noodzaak zijn geweest. Neem het Rijngebied of een centrale plaats als Bavay. Uit wat wij hierboven hebben gezien, moet die laatste plaats er bij het begin van onze tijdrekening als een halve babel hebben uitgezien: Keltische inscripties, een net van plaatsnamen met *h-* als teken van germanisering, ...

In het noorden constateert men alvast dat het plaatsnaamkundige landschap er bij het begin van de eerste eeuw n. Chr. een heel eigen stempel draagt (Van Durme 1995, 47-54). Anders dan in de rest van Gallië, waar belangrijke plaatsen met een Keltische plaatsnaam verschijnen, ziet men hier ter aanduiding van hoofdelementen en eersterangssites namen op *-ācum* of *-iācum*. Dit wijst erop dat de toponymie er de romanisering begeleid heeft. Het genoemde stereotiepe namenpatroon in het noorden is de getuige van het doorgedreven dirigisme dat de romanisering kenmerkte en tegelijk van de bereidheid tot medewerking van de Gallische elite.

Exemplarisch voor die beweging is 'zelfs' de (waarschijnlijk geachte) substitutie Caesar 44 v. Chr. kop.

13de eeuw *nemetocennae* (gen.) > ca. 170 kop. 13de eeuw *metakon*, ca. 300 kop. 8ste eeuw *nemetacum*, de oude naam van Arras/Atrecht PC. Hoewel de traditionele opvatting het anders wil, kunnen tot dezelfde soort worden gerekend : Mainz RH (Keltisch of inheems) ca. 418 kop. 8ste eeuw *mogontia* > ca. 107 kop. 11de eeuw *mogontiacum* (TW, 650-51) en Metze Hes (ca. 115 kop. 9de eeuw *mattio* (abl.) > ca. 115 kop. 11de eeuw *in agro mattiaco* (TW, 695). Hier gaat het evenwel al om namen op *-iācum*. Eerst een woord over het 'eersterangssuffix' *-ācum*.

De namen op -ācum

Van de omvang van de inheemse inbreng getuigen de onderstaande verklaringen uit de ongepubliceerde nalatenschap van M. Gysseling. Zoals hieronder blijkt, wordt het aan het Keltisch ontleende suffix *-ācum* steevast voorafgegaan door een adjectief uit de IE substraattaal.

IE **bhag-* 'glanzend, lieflijk' :

*bhaghakom > Bavay N (ca. 300 kop. 8ste eeuw *bagacum*, TW, 106).

IE **dheu-* (variant van *teu-*), met uitbreidingen *dheur-* > *dhūr-* en *dhurn-* :

*dhuakon > Douai N (1051 *duacum*, TW, 282);

vgl. **dhūrakion* > Duras BL (1103 *duraz*, TW, 292);

vgl. **dhurnon* > Dour H (1119 *in durno*, TW, 284).

IE **gharə-*, **ghrō-*, **ghrə*, **ghrān-*, vgl. Nl. *groen* :

*ghranakom > Grenay PC (962 kop. 12de eeuw *grainai*, TW, 423).

IE **kant-*, **kando-* 'wit' :

- *kantakom > Hantay N (1123 kop. 1775 *hantai*, TW, 447);
- *kandakom > Kontich A (10de eeuw kop. 11de eeuw *condacum*, TW, 571).
- IE **keimo-* 'vertrouwd, lief' IEW 539, vgl. Oudiers *coim* 'lief' :
- *kimakom > Chimay H (ca. 1050 kop. 11de eeuw *cimai*, TW, 233);
- vgl. *kinion > Chin o. Ramegnies-Chin H (1126 *cin*, TW, 234).
- IE **keu-*, **keun-*, bij IEW 594 *(s)*keu-*, *skounos 'lichtend, helder, glanzend', Nl. *schoon*, Welsh *cun* 'lieflijk' :
- *keunakom, *kunakom 'het lieflijke' > Ciney NA (1006 kop. 13de eeuw *ceunaco*, TW, 235); Honnay NA (1050 *hunai*, TW, 1050).
- IE **mel-* 'zwart' IEW 720 :
- *melanakom > Miannay So (883 kop. 11de eeuw *melnaco*, TW, 696).
- IE **par-*, **paran-* 'vuurkleurig, bruin, schitterend' :
- *sparnakom > Épernay (846 kop. 13de eeuw *sparnaco*, TW, 323).
- IE **teu-* 'uitstekend, schitterend' :
- *turnakom > Tournai/Doornik H (ca. 300 kop. 8ste eeuw *turnacum*, TW, 973), en 'daar te Doornik zelf geen heuvel aanwezig is' dus niet *turn* 'hoogte', vgl. Lat. *turris* en Germ. **þurna-* 'grafheuvel' uit de Lex Salica (nu anders in Loicq 2000, 419).

Als variant bij *-akom* vindt men in het noorden *-akiom* (vgl. Namèche uit *namekia), *-ukom* (vgl. Namur uit *namukom, Albig RH uit *albhukom, en *Atuatuca/Atuatuci*) en *-ik-om* (vgl. *Belgica* en - zuidelijker, wat de

Europese verbreiding onderstreept – *Avaricum*, nu Bourges).

In het variantenapparaat van sommige plaatsnamen lopen *-akom* en *-akiom* soms dooreen. Dat is het geval bij de van de waternaam Ronne (uit IE **rōtanā*) afgeleide naam Ronse, met twee reeksen oude vormen. De ene gaat terug tot een Keltische vorm **rōtinakom* (1209 *rosnay*, 1220 *ronneka*), de andere tot een vorm uit de substraattaal **rōtinakiom* (855-73 kop. 9de eeuw *rotnace*, 1214 *rothnais* (Gysseling 1978b, 7-8).

Hiernaast komen er nog heel wat andere prehistorische afleidingssuffixen voor : *-om* (*-iom*), *-ate* (vgl. het Keltische *kondate*) (*-atom*, *-atiom*), *-asiom*, *-anom* (*-anā*), *-awom* (*-aunom*, onder meer in de naam Aarlen), *-askom*, *-astom*, onder meer in de naam Aalst (*-astiom*), *-astrom*, *-ankom* (*-ankiom*), *-aiom*, *-anton* (*-antion*), *-ubhom*, *-abhiom* (*-aiom*).

Blijkens de belangrijke plaatsen die het aanduidde, was *-akom* hier evenwel de primus inter pares. Onder Latijnse klemtoon evolueerde *-akom* tot *-ākom* en werd verder in een Latijns kleedje gehuld : *-ācum* resp. *-iācum*. In tegenstelling tot *-uk-* en *-ik-*, is van *-ācum* bij Caesar geen enkel voorbeeld met *-ak-* bekend, zie de kaart met de namen uit Caears BG in Collis 1984, 16. Hieruit mag men wellicht besluiten dat de namen op *-ācum* post-Caesariaans zijn.

De bovenstaande etymologieën van M. Gysseling postuleren een structuur 'adjectief + afleidingssuffix'. De traditionele opvatting wil dat *-ācum* vooral afleidingen vormde van substantieven, inz. van namen van bomen en heesters. Voorbeelden : Bavay en Beiach, de naam van een woud in Zwitserland, uit Kelt. **bāgācon*, Collex in Zwitserland uit Kelt. **collācon* 'hazelarenbos', York

uit Kelt. *eburācon 'taxusbos', Épernay (3 x : Côte-d'Or, Marne en Savoie) uit Kelt. *sparnācon, vgl. Bretons *sper-nec* 'doornenbos', enz. (Delamarre 2001, 55, 106, 134, 237; zie verder Lambert 2000, 163). Een functie in de zin van Lat.-Rom. *-ētum* en *-āriās* dus. Alvast bewaart het huidige Bretons in *-ek* de functie 'met ...'. In een volgende fase heeft de topische functie zich doorgezet en ontplooid, getuige de fundusnamen op *-iācum*.

M. Gysseling moet zijn redenen hebben gehad voor de bovenstaande benadering. Dat geldt trouwens ook voor zijn visie op de etymologie van namen op *-iācum*.

De namen op -iācum

Door Augustus werd werk gemaakt van de diepte-structuur van het Imperium. H. d'Arbois de Jubainville, die ervan uitgaat dat de Galliërs enkel roerend bezit (veestapel) en nog geen onroerend bezit (grond) kenden, ziet in de namen op *-iācum* de hand van de Romeinse veroveraars : de introductie van het grondbezit als basis voor het nieuwe belastingssysteem. Het oude *-ācum* wordt nu voorafgegaan door *-i-*, die ontleend is aan de inheemse patronymica op *-ios* en de Lat. gentilicia op *-ius*.

Volgens Rivet & Smith (1982, 33) zag de evolutie er als volgt uit : *-iācum* > *-iācu* > *-iāco* (samenvallend met de *ō*-ablatief, opgaand in de casus obliquus). In later Germaanstalig gebied krijgt naderhand of *i*, of *a* een bijtoon : **Wirov'iāco* > Wervik (vgl. Gr. *κυριακόν* > Germ. **kirika-* > Mnl. *ker(e)ke* en soms rekking van de bijtonige vocaal zoals in **Felic'iāco* > Velzeke), **Kimbrasi'āco* > Semmerzake.

In het Oudnl. evolueert de uitgang van *-iāco*, na ver-doffing, mee met de dat. sg. van de *a*-stammen m.n., vgl. Embry PC (826 kop. 961 *embriaco* > 838 kop. 961 kop. 12de eeuw *embreka*, TW, 315). In de Galloromania kon de Dietse *a* dan weer als een femininum worden geïnter-preteerd. Zoals M. Gysseling heeft aangetoond, berust in het geval van Embry de huidige vorm op *-y* op suffix-substitutie Diets *-eka* > Rom. *-y*.

In de lijn van N. Roymans' opvatting over de door Augustus gevoerde detribalisatiepolitiek, schreef ik over de namen op *-iācum* in 1995 een artikel met als onderti-tel 'Kronologische, etnolinguïstische en andere aspec-ten'. Ik steunde hierbij op verklaringen in het TW en tegelijk op M. Gysselings jongere publicaties voor Lim-burg en West-Vlaanderen, waar hij veel meer dan in het TW rekening houdt met een traditie van inheemse namen. Die 'stand van het onderzoek' leverde aldus het beeld op van een provincie Oost-Vlaanderen met opval-lend meer etno-namen dan elders : Scheldewindeke en Denderwindeke, beide op basis van *Venetius*, bij de *Veneti*, Zwijveke op basis van *Suēbius*, bij de *Suēbi* of Zwaven, Semmerzake op basis van *Cimbrasius*, bij de *Cimbri*, enz. Dat deze verklaringsbasis niet helemaal waardeloos hoeft te zijn, wordt aangetoond door een naam als Tangry PC (1139 kop. 13de eeuw *tungri*, TW, 951), toch wel zeker op basis van *Tungrius*, bij de volks-naam *Tungri*.

In zijn nalatenschap reikt M. Gysseling nu evenwel een reeks andere verklaringen aan, meer bepaald op grond van inheemse persoonsnamen die hij alle tot hun IE wortel terugvoert. Die opvatting zet de etno-verklaringen goeddeels op de helling, maar laat mijn chronologie van de namen op *-iācum* 'vooral 1ste eeuw' overeind. In de

loop van de 2de eeuw, als de meeste namen op *-iācum* vastliggen, wordt het noorden van Gallië overspoeld door Latijnse persoonsnamen. Een andere opvatting dateert deze namen in de 3de-4de eeuw, meer bepaald na de (dirigistische) hervorming van Diocletianus. Die laatste verklaring wordt evenwel tegengesproken door de behoorlijke vertegenwoordiging van de namen op *-iācum* in randgebieden zoals Zuidoost-Vlaanderen en Pas-de-Calais, waar blijkens de archeologie de Romeinse beschaving in het 3de kwart van de 3de eeuw harde klappen had gekregen.

Hieronder volgt M. Gysselings verklaring van de namen op *-iācum* die ik, in de lijn van het TW, voor etno-namen hield.

IE **asat-* 'uitsteken' (anders : Delamarre 2001, 230 :

*setlo- < **saillo-* 'leven, generatie') :

*satiliaco (bij *Satilos*)

- > Zellik B (974 *sethleca*, 1019-30 *sedleca*, TW, 1100);
- > Setques PC (867 kop. 961 *setliaco*, TW, 914);
- > Sailly-sur-la-Lys PC (890 kop. ca. 1191 *salliacum*, 1163 kop. 1191 *salli*, TW, 878);
- > Sailly-au-Bois PC (1141-1152 *salli*);
- > Sailly-lès-Cambrai N (ca. 1040 kop. 11de eeuw *salliacum*);
- > Sailly-Labourse PC (1147 *saili*);
- > Sailly-lès-Lannoy N (ca. 1175 *salli*);
- > Sailly-en-Ostrevant PC (1046 *sali*, 1122 *salli*).

IE **alat-* 'energiek' :

*latiniaco (bij *Latinos*)

- > Lessenich bei Bonn NR (9de eeuw kop. 16de eeuw *laciniaco*, TW, 608);
- > Ligny o. Beaucamps-Ligny N (1168 *latiniaco*, TW, 617).

IE **awen-* > *wen 'geliefd' :

*weniciaco (bij *Wenikos*)

- > Vinchy o. Crèvecœur N (ca. 1040 kop. *winciacus*, TW, 1015);

*wenetiaco (bij *Wenetos*)

- > Scheldewindeke OV (988 vals ca. 1000 *vuentecca*, TW, 895);

- > Denderwindeke OV (896 kop. 11de eeuw *vuenteka super fluuium thenra*, TW, 263);

*wenetariaco (bij *Wenetas*)

- > Wintrich RL (1098 kop. 12de eeuw *wintriche*, TW, 1082);

- > Wintringen o. Remerschen GH (11de eeuw *wintiriche*, TW, 1082).

IE **ghal-* 'sterk' :

*ghalliaco (bij *Ghellos*) > Gellik BL (1096 *gelleke*, TW, 392);

*gholiaco (bij *Ghalos* > *Gholos*) > Goé/Geuleke LK (1145 kop. 1157 *goleche*, TW, 411).

IE **keibh-* 'energiek' :

*kimbrasiaco (bij *Kimbharasos*) > Semmerzake OV (815 kop. 941 *cimbarsaca*, TW, 909).

IE **kel-* 'uitsteken' :

*keletiac (bij *Keletos*) > Cléty PC (857 kop. 961 *keltiac*, 1139 *kelti*, TW, 237).

IE **meur-* 'lief' :

*mauriaco (bij *Mauros*) > Mory PC (1159 *moyri*, TW, 717);

*mauriciaco (bij *Maurikos*) > Moerzeke OV (1072 vals 12de eeuw *morceka*, TW, 701).

IE **pel-* 'schitterend of uitstekend' :

*falisiaco (bij *Falisos* uit *Palisos*) > Velzeke OV (1053 kop. 16de eeuw *felsica*, TW, 1002);

*feliciaco (bij *Felikos* uit *Pelikos* of *Filikos* uit *Pelikos* > *Pilikos*) > Feuchy PC (869 kop. ca. 1191 *filciacum*, TW, 355) en Fléchin PC (ca. 994 kop. 1775 *felciacus*, TW, 360).

IE **perei-*, **bherei-* 'lief' :

*freisiaco (bij *Freisos* uit *Preisos*) > *frīsiaco* > Frizet o. Védtrin NA (1152 *frisei*, TW, 381).

IE **swebh-* 'kind' :

*swabiaco (bij *Swabhos*)

> Zouafques PC (1164 *suaueca*, TW, 1104);

> Zwijveke o. Sint-Gillis OV (1223 *sueueka*, TW, 1108);

*swabiniaco (bij *Swabhinios*) > Sievenich o. Trier RL (1016-1047 *sueuinicha*, TW, 916).

IE **swer-* > *wer-* 'liefhebben, behoeden' :

*wariniaco (bij *Warinos*)

> Wargnies-le-Grand N (847 kop. ca. 1300 *wariniacum*, TW, 1045);

> Warneque o. Merck-Saint-Liévin PC (1139 *werneka*, TW, 1047).

In het nieuwe concept van M. Gysseling ziet men enkel nog de klassieke verklaring op basis van Latijnse persoonsnamen indien die probleemloos herkenbaar zijn en zoals men die in Kajanto 1965 aantreft : *Aucius*, *Gaudius*, *Iulius*, ...

*Een veelheid
van naamkundige tradities ...*

In de tijd tussen Caesar en Augustus verschijnen in noordelijk Gallië de namen op *-ācum* ter benoeming van strategische plaatsen, vanaf Augustus zien wij de namen op *-iācum* ter benoeming van *fundi*. Beide zijn naamkaartjes van de Romeinse politiek van landinrichting. De vele inheemse elementen door M. Gysseling herkend in dat soort namen suggereert hoe oppervlakkig de romanisering in den beginne moet zijn geweest.

Tot een martiaal-elitaire traditie daarentegen behoren Romeinse namen in het Rijngebied en Brittannië, waar de meeste van die namen fortten aanduiden die naderhand verdwenen zijn. Tot dezelfde sfeer behoren de honorifieke namen. Vaak wordt de *traditio nominum* door het lot bepaald. 'Batavodurum' verdween ten voordele van Nijmegen. 'Traiana' was in het begin van de 8ste eeuw bij de Anonymus van Ravenna nog bekend als *Troia*, maar heet later Xanten, 'Augusta' werd Trier en 'Lugdunum' verdween. Keulen daarentegen kon zijn oude naam bewaren. De laatste schriftelijke herinnering aan de Menapii en hun uiteindelijk woongebied luidt : 1019-30 *in pago mempisco* en 1066 *in menpisco* (TW, 684). Hoewel Beda ze nog als *Doruuernis* en *Dorubreuis* kende, heten *Durovernon* en *Dorobrivis* na hem Canterbury en Rochester (Mawer & Stenton 1929, 22).

In Brittannië hielp in de Romeinse tijd het Keltisch als levende taal de naamgeving begeleiden. Hiermee snijden wij voor noordelijk Gallië een derde mogelijke traditie aan : de 'Keltische'. Die kan evenwel enkel met een vraagteken worden aangebracht. Waar lag bij *-dūnum*, *-durum*, bij het landelijke *-ialon* en bij vele van die

andere Keltische elementen de grens tussen het kanaal van mode en ontlening en authentiek taalgebruik?

... en nog meer vraagtekens

De bovenstaande hoofdstukken hebben aangetoond tegen welke complexe achtergrond het globale oude naamgevingsproces zich moet hebben voltrokken.

Het huidige België werd volgens de antieke auteurs bewoond door stammen waarvan de meeste Germaanse roots claimden. In hoever was de oprichting van *Germania Inferior* resp. *Germania II* de concretisatie van een taalkundige situatie? Welke conclusies vallen te trekken uit het beeld van de schaars overgeleverde Germaanse persoonsnamen uit de Romeinse tijd en een inscriptie als *matronis cantrvsteihiabvs* op een wijaltaar te Hoeilaart? En uit de vele plaatsnamen met prehistorische *h-* rond Bavy, tot waar anderzijds de doorsijpeling van Keltische namen nog net reikt?

Was de door Kuhn en Gysseling waargenomen germaniseringsgolf van de tweede eeuw v. Chr. een buffer tegen een opzettende keltisering? Of suggereren de studies van Loicq & Michel enerzijds en van Van Loon anderzijds veeleer vóór de komst van Caesar de vervloeiing van Germaans en Keltisch, die men eveneens kan aflezen van mijn kaart in De Mulder & Verlaeck 1997?

Verder, wat de rol van het Latijn aangaat : in welke mate was de Romeinse tijd het toneel van een wegebende Germaanse onderstroom van voorheen? Of precies van het omgekeerde : de vanaf Augustus toenemende Germaanse invloedssfeer ten gevolge van de economische gerichtheid van noordelijk Gallië op de Rijn grens i.p.v. op het zuiden? Uit de vergelijking van de kaart met de

Keltische inscripties en die van de oude en jonge Galloromania is gebleken dat onze informatie vooral de toplaag betreft. Dan weer eigen aan alle lagen lijkt het fonetische criterium in Romeinse plaatsnamen om het grootste deel van Vlaanderen tot het gebied te rekenen waar de romanisering volop aan de gang was : de laat-Romeinse assibillatie van Lat. *k > tsj > s* vóór *e, i, j*. Deze bijzonder markante klankevolutie voltrekt zich niet enkel aan de Gallo-Romeinse, maar eveneens aan de prehistorische plaatsnamen. Ondanks de omvang van het fenomeen, merkt M. Gysseling erbij op : 'In hoeverre het geromaniseerde gebied in de 4de eeuw reeds homogeen Romaans was, blijft een open vraag. Namen als Marquion en Blicquy, zonder assibillatie, wijzen op Germaanse taaleilanden. Niet alleen de namen Drongen, Demer en Dijle, maar ook Dender en Doornik zijn zowel in Germaanse als in Romaanse vorm blijven voortleven in de middeleeuwen' (Gysseling 1981a, 104). Over de etymologie van Marquion en Blicquy kan men twisten (zie voor Blicquy < **billek(e)* + onvolledige substitutie *-y* Van Durme & Rogge 1996, 152), maar namen als Doornik en Dender zijn betrouwbare getuigen van een sinds de prehistorie voortlevende Germaanse taaltraditie. Hoe sterk nog was de notie van de eigen etniciteit? Werkten, zoals Wells onlangs suggereerde, in het noorden van Gallië bepaalde krachten de romanisering zelfs bewust tegen (vgl. Wells 2001, 124-128)?

Wetenschappelijke speculatie alleen kan de wetenschap hier niet vooruithelpen. De hoop is gevestigd op nieuw bronnenmateriaal, waartoe hierboven in de eerste plaats de inscripties en graffiti uit archeologisch gedefinieerde contexten zijn gerekend. In verband daarmee nog even terug naar het goudblikje van Baudecet. Een

supplementaire vraag kon hier wel luiden : wat is de ware herkomst van het ding? Waarmee wij belanden op het terrein van de methodologie. En, al staan wij voor een graffito die aan alle gestelde criteria voldoet : is de ingekraste naam de weerspiegeling van de algemeen gesproken taal of veeleer van een culturele standaard? Is hij representatief voor de hele bevolking of enkel voor het elitaire fragment ervan? Welke conclusies moet men b.v. trekken uit een inscriptie als *Carvi[li]* en *Vivi* op te Velzeke gevonden potscherven? Sprak de eerste Keltisch en de tweede Latijn? Stamde de oogarts *Mattus* wiens naamstempeltje te Velzeke aan het licht kwam, uit de Druïdenstand en hanteerde hij — lettend op *-us* i.p.v. het inheemse *-os-*, al het Latijn i.p.v. een inheemse taal? Of heeft de factor mode hier het laatste woord?

Het antwoord op de vraag naar de taal die ooit in de Nederlanden werd gesproken, wil dus aandacht voor niet één, maar een aantal componenten : de chronologische (van en tot wanneer?), de geografische (overal?) en de sociologische (door wie en in welke omstandigheden?).

Conclusie en epiloog

In zijn allerlaatste publicatie over prehistorische taaltoestanden in West-Europa herhaalt M. Gysseling zijn zienswijze als volgt : 'Morfologisch treedt bij de vorming van nederzettingnamen een oppositie aan het licht tussen een noordelijk en een zuidelijk gebied. De streek van Canche en Somme, de Ardennen, de Eifel en het Duitse Middengebergte vormen een overgangszone. Engeland behoort tot het noorden. Alleen is hier op het einde van de prehistorie vanuit Frankrijk een nog jongere laag van nederzettingnamen geïmporteerd die Keltisch is en in hoofdzaak uit namen van versterkingen bestaat. In de

Nederlanden en in Noordwest-Duitsland daarentegen zijn, ten noorden van de Ardennen en de Eifel, Keltische namen uiterst schaars; er zijn er bijvoorbeeld wel aan de Rijn' (Gysseling 1986, 151).

M.b.t. de tribale territoria van Caesars Belgium concludeerde hij eerder dat 'de Morini, de Atrebatas, Nervii, Atuatuaci, Eburones en ondergeschikte stammen tot het [gegermaniseerde] noorden, de Ambiani, Viromandui, Remi en Treveri tot het [gekeltiseerde] zuiden mogen worden gerekend' (Gysseling & Verhulst 1969, 6).

Voor de Belgae die Caesar ten noorden van de Seine en de Marne situeert, wil dat zeggen dat hun gebied taalkundig in twee delen uiteenviel: een gekeltiseerd zuiden, min of meer overeenkomend met het 'echte' *Belgium* (tussen Somme en Seine) en een niet-gekeltiseerd noorden, dat onder meer een groot deel van de huidige staat België omvat. Onze kaart bevestigt deze visie. Enkel brengt zij voor de noordelijke uitzaaiingszone van Keltische toponiemen meer vooruitgeschoven bakens aan het licht dan tot op heden aangenomen werd.

De opdeling in 'echte of Zuiderbelgen' en 'onechte of Noorderbelgen met de Nervii als belangrijkste subgroep' vindt men ook bij Mariën, een kenner van het Oude Belgen-vraagstuk. Mariën veronderstelt twee afzonderlijke migratiegolven: een 'echte' Belgische en een Nervische, die hij beide dateert omstreeks 200 v. Chr. Die datering leidt hij onder meer af uit een plotse uitbreiding van de brandritus⁽¹¹⁾ en het verschijnen van hoge eivormige urnen op holle voet omstreeks die tijd (Mariën 1980, 17-19). In de lijn daarvan constateert men het afbreken van prehistorische bewoning op hoogtesites zoals Kooigem-

⁽¹¹⁾ G. De Mulder maakt hierbij de opmerking dat de brandritus om die tijd overal in Noordwest-Europa aan terrein won.

Bos in de loop van de derde eeuw v. Chr. Volgens Caesar BG II 4 beriepen vele Belgae zich op hun Germaanse afkomst : *plerosque Belgas esse ortos a Germanis Rhenum-que antiquitus traductos*. Mogelijk verklaart die veronderstelde stamverwantschap tussen Belgae en Germani Cisrhenani (Eburones, Condrusi, ...) waarom bij de invallen het grondgebied van deze laatsten niet onder de voet gelopen werd. Volgens Mariën verging het de westelijker wonende volkeren anders : de Ceutrones, Grudii, Pleumoxii, Geidumni en Levaci, die Caesar als *clientes Nerviorum* bestempelt. Mariën veronderstelt dat juist die *clientes* onder Nervisch protectoraat gevallen waren. Een andere mogelijkheid bestaat erin dat (sommige van) deze stammen met de Nervii meegekomen waren. Hiervoor pleit in elk geval de uitgesproken Germaanse etymologie van de namen Grudii en Geidumni. Grudii, bij IE **ghreud(h)*- 'stukwrijven' IEW 461, Got. *usgrudja* 'moedeloos', Greutungi, een Gotisch volk (Gysseling 1980, 37-38); Geidumni, bij *gheidh- 'heftig begeren' IEW 426, Oudhgd. *gīt* 'hebzucht'; zie ook ten gunste van een Germ. etymologie, met een pleidooi voor de emendatie van de naam in *Geldumni Van Loon & Wouters 1994.

Uit Caesars mededeling dat de Atuatucae het laatst aangekomen volk waren en een achterhoede vormden van Cimbri en Teutoni, concludeert men tot een eerste germanisering van noordelijk Gallië in de tweede eeuw v. Chr., wellicht met inbegrip van de onmiddellijk daaraan voorafgaande eeuwen. Fichtl, die de antieke teksten aan een grondige studie onderwierp, vermoedt dat de Belgae al van het begin tot het midden van de 3de eeuw v. Chr. in beweging zijn gekomen, eerst oostwaarts in het gezelschap van de Galates, wat hij afleidt uit het detail dat die laatsten onder het gezag stonden van een chef die

Bolgios (Gr.), *Belgius* (Lat.) heette, vgl. ACS I, 384 : 282 v. Chr. Pompei Trogi pol. 24 7 *Ipse ... cum Belgio Gallorum duce congressus interiit*. Kort daarop zou dan hun westwaartse trek op gang zijn gekomen, in diverse golven.

Wat nog de 'echte of Zuiderbelgen' betreft, veronderstelt Mariën (1980, 42) dat een deel van hen (meer bepaald een tak van Suessiones, Catuvellauni en Atrebatés) omstreeks 75 v. Chr. het Kanaal overstak ten gevolge van de druk van de Haedui, die zelf grote last ondervonden van de Sequani, die om die tijd de Suevi ter hulp hadden geroepen (Mariën 1980, 41-42). Een recentere opvatting brengt de migratie naar Brittannië in verband met de aantocht van Caesar zelf.

Kuhn beschouwt de 'Zuiderbelgen' als een numerieke minderheid die vanaf haar aankomst haar gezag oplegde aan de aanwezige Keltischsprekende bevolking (Kuhn 1973a, 302) (vgl. Caesar *horum omnium fortissimi sunt Belgae*), waar ze dan al gauw in opging. Volgens de archeoloog Collis (1999, 415) daarentegen zaten alle stammen ten noorden van Marne en Seine al eeuwenlang op de plaats waar Caesar ze bij zijn komst aantrof, wat voor het genoemde gebied veeleer een keltisering door culturele uitstraling doet veronderstellen. Hiermee zit hij op de golflengte van M. Gysseling, die voor het 'Belgische substraat' zowel op het continent als in Brittannië een eeuwenlange honkvastheid van vóór het begin van onze tijdrekening veronderstelt, zelfs van lang voordat van Keltische expansie sprake kon zijn.

Voor de 'Noorderbelgen' is de situatie een stuk duidelijker : blijkens de plaatsnamen bleef hun gebied grotendeels buiten de greep van het Keltisch, bovendien werd

het vanaf de 3de-2de eeuw v. Chr. ten gevolge van (historisch bekende) migraties geermaniseerd.

Deze bonte volkerenkaart maakte het voor Poseidonios, Caesar en Strabo alvast niet gemakkelijk om uit te maken wie de *Belgae* eigenlijk waren en welke taal of talen in *Belgium* precies gesproken werden.

LITERATUUR

- ACS = HOLDER 1896-1914.
- ANREITER, P., M. HASLINGER & U. ROIDER (2000) The names of the Eastern Alpine Region mentioned in Ptolemy. In D.N. PARSONS & P. SIMS-WILLIAMS, *Ptolemy ...*, 113-142.
- BACH, A. (1954) Deutsche Namenkunde II. *Die deutschen Ortsnamen* 2. Heidelberg.
- BAUCHHENSS, G. & G. NEUMANN (Hrsg.) (1987) *Matronen und verwandte Gottheiten. Ergebnisse eines Kolloquiums veranstaltet von der Göttinger Akademiekommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas* (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 44). Köln-Bonn.
- BEEKES, R.S.P. (2000) Keltisch in Nederland. In *Kelten in Nederland*, 43-68.
- BIRKHAN, H. (1970) *Germanen und Kelten bis zum Ausgang der Römerzeit. Der Aussagewert von Wörtern und Sachen für die frühesten keltisch-germanischen Kulturbeziehungen*. Wien.
- BIRKHAN H. (1974) Niederrheinisch-Friesisches in Schottland und das Alter des germanischen *a*-Umlautes von *u*. In M. MAYRHOFER e.a. (Hrsg.) *Antiquitates Indogermanicae. Studien zur Indogermanischen Altertumskunde und zur Sprach- und Kulturgeschichte der indogermanischen Völker. Gedenkschrift für Hermann Güntert*. Innsbruck, 427-441.
- BIRKHAN H. (1997) *Kelten. Versuch einer Gesamtdarstellung ihrer Kultur*. Wien.
- BIRKHAN H. (1999) *Kelten. Bilder ihrer Kultur – Celts. Images of their culture*. Wien.
- BO, DE L.-L. (1892) *Westvlaamsch Idioticon*. Gent.
- BREE, C. VAN (1977) *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands*. Groningen.
- CARNOY, A. (1948-1949) *Origines des noms des communes de Belgique ... I-II*. Louvain.
- CARR, G. & S. STODDARD (2002) *Celts from Antiquity* (Antiquity Papers, 2). Cambridge.
- CLAEYS BOUUAERT, J. (1978) *Het necrologium en het obituarium van Eine (ca. 1280-15de eeuw)*. Brussel.
- COLLIS, J. (1984) *Oppida. Earliest towns north of the Alps*. Sheffield.

- COLLIS, J. (1997a) The first towns. In M.J. GREEN (ed.) *The Celtic World*, 159-175.
- COLLIS, J. (1997b) Celtic myths. *Antiquity* 71, 195-201.
- COLLIS, J. (1999) Tombes à char 'belges'? In *Fastes des Celtes entre Champagne et Bourgogne aux VIIe-IIIe siècles avant notre ère. Actes du colloque de l'A.F.E.A.F. tenu à Troyes en 1995* (Mémoire de la Société Archéologique Champenoise, 15. Supplément au Bulletin 4).
- COWAN, H.K.J. (1971;1974) Pre-Indo-Europese relicten in de Nederlanden? I-II. *Leuvense Bijdragen* 60, 159-198; 63, 215-260.
- COWAN, H.K.J. (1976) Menapiërs, Bataven en het 'mediterrane' substraat in de Nederlanden. *Leuvense Bijdragen* 65, 319-357.
- CUNLIFFE, B. (1997) *The ancient Celts*. Oxford.
- DAG = WHATMOUGH 1970.
- DE BERNARDO STEMPER, P. (2000a) 'Keltische Ortsnamen'. In *Hoops' Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 16, 407-413.
- DE BERNARDO STEMPER, P. (2000b) Ptolemy's Celtic Italy and Ireland: a linguistic analysis. In D.N. PARSONS & P. SIMS-WILLIAMS, *Ptolemy ...*, 83-112.
- DELAMARRE, X. (2001) *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*. Paris.
- DEMAN, A. & M.-TH. RAEPSAET-CHARLIER (2002) *Nouveau recueil des Inscriptions latines de Belgique (ILB²)* (Collection Latomus, 264). Bruxelles.
- DERKS, T. (1991) The perception of the Roman pantheon by a native elite: the example of votive inscriptions from Lower Germany. In (ed.) N. ROYMANS & F. THEUWS (ed.), *Images of the Past. Studies on ancient societies in northwestern Europe*. Amsterdam, 235-265.
- DITTMAYER, H. (1955) *Das apa-Problem. Untersuchung eines westeuropäischen Flussnammentypus*. Leuven.
- DROOGENBROECK, F. J. (1999) Paltsgraaf Herman II (* 1085) en de stichting van de abdij van Affligem (28 juni 1062). *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 2, 38-95.
- DROOGENBROECK, F. J. (2002) *De paradox in de annalen van Maria-Laach. Betekenis van paltsgraaf Herman II (* 1085) voor het graafschap Brabant*. Affligem (onuitg.), 122 pp.

- DURME, L. VAN (1983) De vroege Germaans-Romaanse taalgrens in België en Noord-Frankrijk. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 57, 189-247.
- DURME, L. VAN (1986a) *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute*. I. Gent.
- DURME, L. VAN (1986b) Zuidnederlandse toponiemen uit de nekersfeer. *Naamkunde* 18, 103-136.
- DURME, L. VAN (1994) Taaltoestanden en -grenzen in de Nederlanden van de prehistorie tot de vroege middeleeuwen. Een poging tot reconstructie. *Acta Archaeologica Lovaniensia* 33, 25-36.
- DURME, L. VAN (1995) De namen op *-(i)ācum* in het noorden van de Romeinse provincie Gallia Belgica. Kronologische, etnolinguïstische en andere aspecten. *Naamkunde* 27, 47-97.
- DURME, L. VAN (1996a) *Galloromaniae neerlandicae submersae fragmenta*. Gent.
- DURME, L. VAN (1996b) *Aard en donk* : naar aanleiding van W. Van Osta's Toponymie van Brasschaat. *Naamkunde* 28, 85-105.
- DURME, L. VAN (2001) Mouillering en palatalisering, inz. in West-Brabant en de Denderstreek. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 73 (2001), 361-394.
- DURME, L. VAN (2002) Genesis and evolution of the Romance-Germanic language border in Europe. *Journal of Multilingual & Multicultural Development* 23 (Special Issue : J. TREFFERS-DALLER & R. WILLEMYNS (ed.) *Language contact at the Romance-Germanic language border*), 9-21.
- DURME, L. VAN & M. ROGGE (1996), Het Romeinse wegennet en de romanisering resp. germanisering van noordelijk Henegouwen en zuidelijk Oost-Vlaanderen. In M. LODEWIJCKX (red.), *Archaeological and historical aspects of West-European Societies. Album Amicorum André Van Doorselaer*. Leuven, 145-152.
- EKWALL, e. (1951) *The concise Oxford dictionary of English place-names*. Oxford.
- EVANS, E. (1967) *Gaulish personal names. A study of some continental formations*. Oxford.
- EVANS, D.E. (1997) The Early Celts : the evidence of language. In M.J. GREEN (ed.), *The Celtic World*, 8-20.
- FEW = *Französisches Etymologisches Wörterbuch*.

- FICHTL, St. (1994) *Les Gaulois du nord de la Gaule (150-20 av. J.C.)*. Paris.
- FICHTL, St. (2000) *La ville celtique. Les oppida de 150 av. J.C. à 15 ap. J.C.* Paris.
- FIELD, J. (1980) *Place-names of Great Britain and Ireland*. London-New Jersey.
- FÖRSTEMANN, E. (1967) *Altdeutsches Namenbuch. Zweiter Band*. München-Hildesheim.
- (1996) *Die Franken. Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren : König Chlodwig und seine Erben*. Mainz-Mannheim.
- 'GERHARD' (1997) Kanttekeningen bij een taalgrensstudie. *Dietsland - Europa. Verbond van Nederlandse Werkgemeenschappen - Were di*, 42, maart 1997, nr. 3, 2-8.
- GILDEMACHER, K. F. (2000) Boekbespreking van de GNSF. *Naamkunde* 32, 236-242
- GNSF = VAN DURME 1996a.
- GREEN, M.J. (ed.) (1997) *The Celtic World*. London & New York.
- GREEN, D.H. (1998) *Language and history in the early Germanic World*. Cambridge.
- GUTENBRUNNER, S. (1936) *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften*. Halle/Saale.
- GYSESELING, M. (1946) Etymologie van Walcheren. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 20, 49-62.
- GYSESELING, M. (1953) Enkele Oudnederlandse woorden in het Frans. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 29, 81-84.
- GYSESELING, M. (1957) Vercoullie en de oude Belgen. *Taal en Tongval* 9, 24-26.
- GYSESELING, M. (1959) De oudste toponymie van de Kempen. *Brabant's Heem* 11, 102-108
- GYSESELING, M. (1960a) *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. [Tongeren-Brussel].
- GYSESELING, M. (1960b) Chronologie van enkele klankverschijnselen in het oudste Fries. In K. DYKSTRA e.a. (red.) *Fryske Stúdzjes oanbean oan Prof. Dr. J.H. Brouwer*. Assen, 77-80

- GYSSELING, M. (1961) Altgermanisches in einigen Völker- und Ortsnamen Nordgalliens. In K. PUCHNER (Hrsg.) *VI. Internationaler Kongress für Namenforschung. München 1958, Kongressberichte*, II. München, 323-325.
- GYSSELING, M. (1972) Over de naam van de godin Nehalennia. *Naamkunde* 4, 221-230.
- GYSSELING, M. (1975a) Hoofdlijnen in de evolutie van het Nederlandse vocalensysteem. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 49, 25-59.
- GYSSELING, M. (1975b) Enkele Belgische leenwoorden in de toponymie. *Naamkunde* 7, 1-6.
- GYSSELING, M. (1976) De Germaanse woorden in de Lex Salica. *Verlagen en Mededelingen van de KANTL* 1976, 60-109.
- GYSSELING, M. (1978a) De geschiedenis van onze taal. In *Twintig eeuwen Vlaanderen* 9, III, 11-43.
- GYSSELING, M. (1978b) Inleiding tot de toponymie, vooral van Oost-Vlaanderen. *Naamkunde* 10, 1-24.
- GYSSELING, M. (1980) Indo-europese volksnamen in West-Europa. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 54, 25-40.
- GYSSELING, M. (1981a) Germanisering en taalgrens. In *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1. Haarlem, 100-115.
- GYSSELING, M. (1981b) Substraatinvloed in het Nederlands. *Taal en Tongval* 33, 76-79.
- GYSSELING, M. (1982; 1983) Prehistorische waternamen. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 56, 35-58 en 57, 163-187.
- GYSSELING, M. (1982a) Godennamen, vooral in Noord-Gallië. *Naamkunde* 14, 208-219.
- GYSSELING, M. (1982b) Noordwesteuropese persoonsnaambestanddelen. *Naamkunde* 14, 80-102.
- GYSSELING, M. (1983a) Inleiding tot de oude toponymie van West-Vlaanderen. *Naamkunde* 72, 39-58.
- GYSSELING, M. (1983b) Taalwisseling in de Zuidlimburgse toponymie van de late prehistorie tot in de Karolingische tijd. In : J. SEGHERS (ed.) *Taalgrensvorming in Zuid-Limburg* (Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, 26). Hasselt, 19-25.

- GYSSELING, M. (1983c) Prähistorische, gallorömische und merovingische Siedlungsnamen im Raume zwischen Nordsee und Saar. In W. HAUBRICHS und H. RAMGE (Hrsg.) *Zwischen den Sprachen ... Saarbrücken*, 71-87.
- GYSSELING, M. (1986) Substraatinvloed in het Engels, Fries, Nederlands en Nederduits. *Philologia Frisica* 10 (1984, verschenen in 1986), 151-167.
- GYSSELING, M. (1987a) Nordostgallische Götternamen. In R. BERGMANN e.a. (Hrsg.) *Althochdeutsch II*. Heidelberg, 1296-1304.
- GYSSELING, M. (1987b) Noms de cours d'eau préhistoriques en Ardenne. *Nouvelle Revue d'Onomastique* 9-10, 45-49.
- GYSSELING, M. (1987c) Substratwörter in den germanischen Sprachen. *NOWELE* 10, 47-62.
- GYSSELING, M. (1990) Het voortleven van voormiddeleeuwse persoonsnamen in Noord-Gallië. In *Feestbundel D.P. Blok*. Hilversum, 99-102.
- GYSSELING, M. & A. VERHULST (1969) *Nederzettingenamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland*. Leuven-Brussel.
- HACHMANN, R., G. KOSSACK & H. KUHN (1962) *Völker zwischen Germanen und Kelten*. Neumünster.
- HAYWOOD, J. (2001) *The historical atlas of the Celtic world*. London.
- HERBILLON, J. (1960) Toponymes hesbignons (E-). *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 34, 137-164.
- HERBILLON, J. (1986) *Les noms des communes de Wallonie*. Bruxelles.
- HOFMAN, R.H.F., B. SMELIK & K. JONGELING (uitg.) (1996) *Kelten van Spanje tot Ierland*. Utrecht.
- HOFMAN, R., B. SMELIK & L. TOORIANS (red.) (2000) *Kelten in Nederland*. Utrecht.
- HOLDER, A. (1896-1914) *Alt-Celtischer Sprachschatz* I-III. Leipzig.
- HOLTHAUSEN, F. (1948) *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen*. Göttingen.
- HONDIUS-CRONE, A. (1955) *The temple of Nehalennia at Domburg*. Amsterdam.
- IEW = POKORNY 1949-1969.

- IMPE, VAN L. (1998) Nécropoles et tombelles aristocratiques dans le Limbourg belge : Wijshagen et Eigenbilzen. In G. LEMAN-DELE-RIVE (dir.) *Les Celtes : rites funéraires en Gaule du Nord entre le Ve et le Ier siècle avant Jésus-Christ. Recherches récentes en Wallonie*. Namur.
- JACKSON, K. (1956) *Language and history in Early Britain. A chronological survey of the Brittonic languages. First to twelfth century A.D.* Edinburgh.
- JAMES, S. (1996) *Ontdek de wereld van de Kelten*. Haarlem [vertaling van *Exploring the World of the Celts* (1993)]. London].
- JAMES, S. (1998) Celts, politics and motivation in archaeology. *Antiquity* 72, 200-209.
- JUNGANDREAS, W. (1962-1963) *Historisches Lexikon der Siedlungs- und Flurnamen des Mosellandes*. Trier.
- KAJANTO, I. (1965) *The Latin cognomina (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. XXXVI.2)*. Helsinki.
- KRAHE, H. (1954) *Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache*. Heidelberg.
- KRAHE, H. (1964) *Unsere ältesten Flussnamen*. Wiesbaden.
- KROGH, St. (1996) *Die Stellung des Altsächsischen im Rahmen der germanischen Sprachen*. Göttingen.
- KUHN, H. (1962) Das Zeugnis der Namen. In R. HACHMANN, G. KOSACK & H. KUHN (Hrsg.) *Völker zwischen Germanen und Kelten. Schriftquellen, Bodenfunde und Namengut zur Geschichte des nördlichen Westdeutschlands um Christi Geburt*. Neumünster, 105-128 + Karten 9-16.
- KUHN, H. (1963) Grenzen vor- und frühgeschichtlicher Ortsnamenty-pen. *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse [der] Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, 545-568.
- KUHN, H. (1968) Die Nordgrenze der keltischen Ortsnamen in Westdeutschland. *Beiträge zur Namenforschung*. Neue Folge 3, 311-334.
- KUHN, H. (1972) *Kleine Schriften. Aufsätze und Rezensionen aus dem Gebieten der germanischen und nordlichen Sprach-, Literatur- und Kulturgeschichte*. III. *Namenforschung. Sonstiges*. Berlin-New York.
- KUHN, H. (1973a; 1974) Das Rheinland in den germanischen Wanderungen. *Rheinische Vierteljahrsblätter* 37, 276-314; 38, 1-31.

- KUHN, H. (1973b) [Besprechung von] H. Birkhan, *Germanen und Kelten ... Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 84, 1-11.
- KÜNZEL, R.E., D.P. BLOK & J.M. VERHOEFF (1988) *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- LAMBERT, P.-Y. (1994) *La langue gauloise. Description linguistique, commentaire d'inscriptions choisies*. Paris.
- LAMBERT, P.-Y. (2000) Remarks on Gaulish place-names in Ptolemy. In D.N. PARSONS & P. SIMS-WILLIAMS, *Ptolemy ...*, 159-168.
- LAMBERT, P.-Y. (2002a) Recueil des Inscriptions Gauloises (R.I.G.). Volume II, fascicule 2. Textes gallo-latins sur *instrumentum* (XLVe Supplément à « Gallia »). Paris, 2002.
- LAMBERT, P.-Y. (dir.) (2002b) Parlez-vous gaulois? *l'Archéologue. Archéologie nouvelle* 59, avril-mai, 1-27.
- LEWIS, H. & H. PEDERSEN (1961) *A concise comparative Celtic grammar (+ Supplement)*. Göttingen.
- LINDEMANS, P. (1952) *Geschiedenis van de landbouw in België*. I-II. Antwerpen.
- LOEY, A. VAN (1964) *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands*. Zutphen.
- LOICQ, J. (1995) 75 Ans après J. Feller : quelle identité pour les peuples de la Belgique antique? *La Vie Wallonne* 69 (1995), 96-109.
- LOICQ, J. (2000) Le toponyme *Torimont* (Neufchâteau, Lx) et le radical pré-latin **tur-/tor-* en Occident. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 72, 413-421.
- LOICQ, J. & J.H. MICHEL (1996) Esquisse d'une histoire linguistique de la Belgique dans l'antiquité. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 68, 229-380.
- LOON, J. VAN (1985) *Historische fonologie van het Nederlands*. Antwerpen.
- LOON, J. VAN (2000) *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'. Een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden*. Gent.
- LOON, J. VAN & A. WOUTERS (1991) De ouderdom van de taalgrens in het stroomgebied van de Zenne. *Taal en Tongval* 43, 47-67.

- LOON, J. VAN & A. WOUTERS (1994) De stamnaam *Geidumni* (Caesar, *De bello Gallico*, 5, 39). *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 72, 25-34.
- MAIER, B. (2001) *Die Religion der Kelten. Götter-Mythen-Weltbild*. München.
- MALLORY, J.P. (1992) *In search of the Indo-Europeans*. London.
- MARIEN, M.E. (1980) *Belgica Antiqua. De stempel van Rome*. Antwerpen.
- MAWER, A. & F.M. STENTON (1929) *Introduction to the survey of English place-names*. I. Cambridge.
- MEGAW, J.V.S. & M.R. (1996) Ancient Celts and modern ethnicity. *Antiquity* 70, 175-181.
- MEID, W. (1967) *Germanische Sprachwissenschaft*. III. *Wortbildungslehre*. Berlin.
- MEID, W. (1991) *Aspekte der germanischen und keltischen Religion im Zeugnis der Sprache* (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft. Vorträge und Kleinere Schriften. 52). Innsbruck.
- MICHEL, J.-H. (1997) Les origines de la frontière à la lumière d'un ouvrage récent. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 69, 231-238.
- MINGROOT, VAN E. (1980) Het Leuvense gravenhuis. In R. VAN UYTVEN (red.) *Leuven 'de beste stad van Brabant'*. Leuven, 47-69.
- MOREAU, E. DE (1947) *Histoire de l'Eglise en Belgique. Tome complémentaire. I. Cartes*. Bruxelles.
- MULDER, G. DE (1998) De IJzertijd in Vlaanderen (750-ca. 50 v. Chr.) In L. TOORIANS (red.) *Kelten in de Nederlanden van prehistorie tot heden*, 1-32.
- MULDER, G. DE & K. VERLAECKT (1997) *De Kelten in Vlaanderen*. Zottegem.
- NÈGRE, E. (1990-1991) *Toponymie générale de la France. Etymologie de 35.000 noms de lieux*. I-III. Genève.
- NEUMANN, G. (1987) Die germanischen Matronen-Beinamen. In G. BAUCHHENS & G. NEUMANN (Hrsg.), *Matronen und verwandte Gottheiten ...*, 103-132.
- PARSONS, D.N. & P. SIMS-WILLIAMS (2000) *Ptolemy. Towards a linguistic atlas of the earliest Celtic place-names of Europe*. Aberystwyth.

- PEDERSEN, H. (1909) *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*. Göttingen.
- PIGGOTT, S. (1965) *Ancient Europe*. Edinburgh.
- PIOT, Ch. (1870) *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*. I. Bruxelles.
- PISO, I. (1993) La tablette de Baudecet (Gembloux, Belgique) : éléments d'étude comparative. *Latomus. Revue d'études latines*. 52, 826-841.
- POKORNY, J. (1949-1969) *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. I-II. Bern-München.
- PLOMÉ, E.C. (1985) Methodological approaches to the ethno- and glottogenesis of the Germanic people. In P.St. URELAND (Hrsg.), *Entstehung der Sprachen und Völkern* (Linguistische Arbeiten, 162). Tübingen, 45-70.
- PLOMÉ, E.C. (1987) Muttergottheiten im alten Westeuropa. In G. BAUCHHESS & G. NEUMANN (Hrsg.) *Matronen und verwandte Gottheiten*, 201-212.
- PLUMIER-TORFS, S., J. PLUMIER, Br. GALSTERER, J. UNTERMANN, K.H. SCHMIDT. P. DE BERNARDO STEMPER & M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER (1993) La plaquette en or inscrite de Baudecet (Gembloux, Belgique) : découverte, édition, commentaire. *Latomus. Revue d'études latines*. 52, 797-825.
- RASCH, G. (1950) *Die bei den antiken Autoren überlieferten geographischen Namen im Raume nördlich der Alpen vom linken Rheinufer bis zur pannonischen Grenze, ihre Bedeutung und sprachliche Herkunft*. I-II. Heidelberg (onuitg. dissert.).
- REANEY, P.H. (1961) *A dictionary of British surnames*. London.
- REMACLE, L. (1948) *Le problème de l'ancien wallon*. Liège.
- RENFREW, C. (1987) *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins*. London.
- RIVET, A.L.F. & C. SMITH (1982) *The place-names of Roman Britain*. London.
- RIX, H. (1954) Zur Verbreitung und Chronologie einiger keltischer Ortsnamentypen. In *Festschrift für Peter Goessler. Tübinger Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart, 99-107.
- ROGGE, M. (1976) Kataloog van de vondsten uit de Gallo-Romeinse nederzettingen van Zottegem-Velzeke. In *Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen VII* (Jaarboek Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen, Nieuwe reeks, 2). Gent, 73-186.

- ROGGE, M. & L. VAN DURME (1987) *Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen. Algemene brochure*. Zottegem.
- SCHMIDT, K.H. (1980) Gallien und Britannien. In G. NEUMANN & J. UNTERMANN (Hrsg.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit* (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 40) (pp. 19-44). Köln-Bonn.
- SCHMIDT, K.H. (1987) Die keltischen Matronennamen. In G. BAUCHENSS & G. NEUMANN (Hrsg.), *Matronen und verwandte Gottheiten ...*, 133-154.
- SCHMIDT, K.H. (1999) Zur Konzeption einer historisch-vergleichenden Analyse des keltischen Lexikons. *Études celtiques ...*, 83-101.
- SCHMITT, C. (1974) *De Sprachlandschaften der Galloromania. Eine lexikalische Studie zum Problem der Entstehung und Charakterisierung*. Bern-Frankfurt.
- SCHÖNFELD, M. (1965) *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*. Heidelberg.
- SCHRIJVER, P. (1995) Welsh *heledd*, *hél*, Cornish **heyl*, 'Latin' *Helinium*, Dutch *hel-*, zeelt. *NOWELE* 26, 31-42.
- SCHRIJVER, P. (1996) Keltisch in Spanje. In R.H.F. HOFMAN, B. SMIK & K. JONGELING (ed.) *Kelten van Spanje tot Ierland*. Utrecht.
- SCHRIJVER, P. (1999) The Celtic contribution to the development of the North Sea Germanic vowel system, with special reference to coastal Dutch. *NOWELE* 35, 3-47.
- SCHRIJVER, P. (2000) Keltisch of niet : twee namen en een verdacht accent. In *Kelten in Nederland*, 69-87.
- SIJS, N. VAN DER (2001) *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam.
- SIMMER, A. (1995; 1998²) *L'origine de la frontière linguistique en Lorraine. La fin des mythes?* Knutange.
- SIMS-WILLIAMS P. (2000) Degrees of Celticity in Ptolemy's names : examples from Wales. In D.N. PARSONS & P. SIMS-WILLIAMS, *Ptolemy ...*, 1-15.
- SMITH, A.H. (1956) *English place-name elements*. I-II. Cambridge.
- STUART, P. & J.E. BOGAERS (+) (2001) *Nehalennia. Römische Steindenkmaler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*. I-II (Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden, 11). Leiden.

- STOLTE, B.H. (1963) De Nederlandse plaatsnamen uit de Romeinse tijd. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en van de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 39, 83-100.
- STOLTE, B.H. (1964) De Nederlandse waternamen uit de Romeinse tijd. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en van de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 40, 53-68.
- TEIRLINCK, I. (1910-1921) *Zuid-Oostvlaandersch Idioticon*. 2. Gent.
- TGF = NÈGRE 1990-1991.
- TOORIANS, L. (1997a) Over de schreef. *Kruispunt* 171, 235-241.
- TOORIANS, L. (1997b) Taal in het antieke België. *Mededelingen (van de) Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies* 7, nr. 4, 116-117.
- TOORIANS, L. (1998) (red.) *Kelten en de Nederlanden van prehistorie tot heden*. (Orbis Linguarum, 1). Leuven-Paris.
- TOORIANS, L. (2000a) *Keltisch en Germaans in de Nederlanden. Taal in Nederland en België gedurende de late IJzertijd en de Romeinse periode* (Mémoires de la Société belge d'études celtiques, 13). Bruxelles.
- TOORIANS, L. (2000b) De Kelten, taalgroep of volk. In *Kelten in Nederland*, 33-42.
- TOORIANS, L. (2001) Kelten aan de Nederlandse kust. Noordzeegermaans begon met Noordzeekeltisch. *Spiegel historial* 36, nr. 3, 112-117 en 146-147.
- TOVAR, A. (1980) Das Vulgärlatein in den Provinzen. In G. NEUMANN & J. UNTERMANN (Hrsg.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit*, 331-342.
- TUMMERS, P.L.M. (1962) *Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen*. Assen.
- TW = GYSSELING 1960.
- UYTFANGHE, VAN M. (2000) *Rome, Romania, Germania. Recente inzichten in de genese van het Europa der talen*. Brussel.
- VRIES, DE J. & R. WILLEMYNS & P. BURGER (1993) *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*. Amsterdam.
- WEISGERBER, L. (1958) Erläuterungen zur Karte der römerzeitlich bezeugten rheinischen Namen. *Rheinische Vierteljahrsblätter* 23, 1-49.
- WEISGERBER, L. (1968) *Die Namen der Ubier*. Köln-Opladen.

- WEISGERBER, L. (1969) *Rhenania germano-celtica. Gesammelte Abhandlungen ...* herausgegeben von J. KNOBLOCH & R. SCHÜTZEL. Bonn.
- WELLS, C. (1997) Celts and Germans in the Rhineland. In M.J. GREEN (ed.), *The Celtic World*, 603-620.
- WELLS, P.S. (2001) *Beyond Celts, Germans and Scythians. Archaeology and identity in Iron Age Europe*. London.
- WHATMOUGH, J. (1970) *The dialects of ancient Gaul. Prolegomena and records of the dialects*. Cambridge-Massachusetts.
- ZVELEBIL, M. & K.V. ZVELEBIL (1988) Agricultural transition and Indo-European dispersals. *Antiquity* vol. 62, nr. 236, 574-583.

ADDENDUM

Nadat deze bijdrage gezet was, verscheen : RÜBEKEIL, L. (2002) *Diachrone Studien zur Kontaktzone zwischen Kelten und Germanen* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse, 699). Wien. Deze belangwekkende publicatie behandelt onder meer de namen *Canninefates* (76-89), *Chatti/Hessi* (13-63), (*Hercules*) *Magusanus* (154), *Nehalennia* (156-164) en *Walcheren* (154-155, met de verklaring die ook hierboven verdedigd is).